

Keskaja euroopaliku kultuuri arheoloogia: linnad, kirikud, kloostrid ja kivilinnused

**Erki Russow,
Heiki Valk,
Arvi Haak,
Anton Pärn,
Ain Mäesalu**

Sissejuhatus

Ajamääratlus, poliitiline kontekst ja olustik

Eestis on rauaaja lõpuks ja keskaja alguseks traditsiooniliselt loetud maa vallutamist Saksa ja Taani ristisõdijate poolt aastatel 1208–1227 toimunud sõdades, mida kirjeldab Henriku Liivimaa kroonika (HCL). 1227. aastat, mil Saaremaa võttis Eesti maakondadest viimasena vastu ristiusu, peetakse ajalooteaduses ka keskaja algusdaatumiks. Vallutusega alanud ajastu kohta on alates 1920. aastatest arheoloogilises kontekstis kasutatud ka “ajaloolise aja” nimetust.

Arheoloogilises materjalis ei ole piir muinas- ja keskaja vahel sedavõrd selge kui kirjalikel allikatel rajaneva ajalooteaduse jaoks. Varasemates käsitlustes (vt ka Mäesalu & Valk, käesolev kogumik) on muinasaja ülempiir määratletud 1200. aastaga (EA I, 1935) või 13. sajandi algusega (Jaanits *et al.* 1982) Viimasel ajal pakutakse muinas- ja keskaja vahelise üleminekuperioodina pikemat ajavahemikku 1200. ja 1250. aasta vahel (Lang & Kriiska 2001, 102 j). Uute, keskaja Euroopale omaste ja ka arheoloogias kajastuvate linnade, kirikute, kivilinnuste ja kloostrite rajamine võttis muidugi aastaid ja aastakümneid aega, ulatuslikud muudatused kohaliku maarahva kultuuripildis veelgi enam. Esialgsed põhjalikud muutused leidsid aset aga kohe pärast Mandri-Eesti vallutamist 1224. aastal. Enamik muinaslinnuseid jäeti siis maha ning 1225. aastal olid kirjalike allikate põhjal vähemalt mõned kirikud ja kivilinnused juba olemas (HCL, XXIX: 1, 3). Kokkuleppeliselt võime keskaja algust tähistada seega 1225. aastaga. Eesti arheoloogia kontekstis on vahel kasutatud ka mõistet “varakeskaeg”, aga seda 13.–14. sajandi tähenduses.

Poliitilises mõttes seostub keskaja algus Eestis uue riikliku moodustise – Liivimaa – sünniga. Keskaegne Liivimaa, mis hõlmas praeguse Eesti ja Läti territooriumi, kujutas endast väikeste feodaalriikide konföderatsiooni. Vallutuse järel moodustati Eesti alal Tartu piiskopkond (Ida-Eestis) ja Saare-Lääne piiskopkond (Lääne-Eestis ja saartel). Põhja-Eesti hakkas kuuluma Taani kuningale. Tähtsaimaks suurvõimuks oli Saksa ordu Liivimaa haru (Liivi ordu), kellele kuulusid esialgu Edela- ja Kesk-Eesti, samuti osa Saaremaast. 1346. aastal, pärast suurt ülestõusu Põhja- ja Lääne-Eestis, müüs Taani kuningas oma valdused ordule, kes sai seejärel lõplikult Liivimaa keskseks suurvõimuks.

Keskaja arheoloogia Eestis on vastavuses keskaegse Liivimaa kui poliitilise üksuse ajalooaga. Ajastu lõppu tähistab laastav Liivi sõda (1558–1583), mil Eestis toimusid võitlused Vene, Poola, Rootsi vägede, aga ka kohalike relvagrüpeeriingute vahel. Liivi sõja käigus hävisid varasem

riiklik korraldus ja linnad (v.a Tallinn) ning kogu maa laastati täielikult. See sõjaperiood on rajajooneks ka keskaja ja uusaja arheoloogia vahel (vt Russow, käesolev kogumik).

13. sajandi algusveerandi vallutus tõi kaasa ulatuslikud muudatused kogu ühiskonnas – uute, keskaja Euroopale omaste poliitiliste, sotsiaalsete, majanduslike, kiriklike ja õiguslike struktuuride kujunemise ja linnade tekke. Keskajal oli Eestis üheksa linna – Tallinn (saksa keeleruumis Reval; linnaõigus 1248), Tartu (Dorpat; linnaõigus oletatavasti enne 1248), Uus-Pärnu (Neu-Pernau; linnaõigus 14. sajandi alguses), Viljandi (Fellin; linnaõigus oletatavasti 13. sajandi teisel või kolmandal veerandil), Narva (linnaõigus 1345), Haapsalu (Hapsal; linnaõigus 1279), Rakvere (Wesenberg; linnaõigus 1302), Paide (Weissenstein; linnaõigus 1291) ja Vana-Pärnu (Perona; peakirik 1251, linnakoodeks ajavahemikus 1322–1337). Neli esimesena mainitud linna kuulusid ka Hansa kaubaliitu. Lisaks linnadele olid olulise tähtsusega keskused ka Lihula (Leal) ja Otepää (Odenpe), mis aga linnaõigust ei saanud. Keskaja lõpuperioodi jääb Kuressaare linna (Arensburg; linnaõigus 1563) asutamine Saaremaal.

Maale rajati juba vallutuse ajal kirikud ja kirikukihelkonnad ning keskaja lõpuks oli Eestis ligi 80 kivist maakirikut. Kokku oli Eestis keskaja lõpuks 12 kloostrit (Tamm 2002), neist 2 maal (Kärkna ja Padise). Kindlaid andmeid on ligikaudu 50 keskaegse kivilinnuse kohta (Tuulse 1942), kuid tegelikult oli see arv märksa suurem: paljud väikesed vasallilinnused on täielikult hävinud. Ka ei ole praeguse uurimisseisu juures võimalik öelda, millised Eesti keskaegsetest mõisatest – 16. sajandi keskpaiku on neid teada 483 (Ligi 1961, 325–374) – kujutasid endast kivilinnuseid ja millised puust hoonetekomplekse. Talupoegade töö rajanev keskaegne mõisamajandus hakkas Eesti alal kujunema juba 13. sajandil.

Keskaegse Eesti idanaabriks oli Venemaa. Suurema osa keskajast oli tegemist sõltumatute Novgorodi ja Pihkva vürstiriikidega, pärast nende liitmist Moskvaga (vastavalt 1478. ja 1505. a) aga tsentraliseeritud suurriigiga. Eesti läänenaabriks oli Rootsi, põhjanaabriks selle valdustesse kuuluv Soome. Lõunas külgnes keskaegne Liivimaa Leeduga, mis alles 1387. a võttis vastu ristiusu. Tähtsat osa Liivimaa elus etendas hansakaubandus, mille vahendav roll suhtluses ida ja lääne vahel tõi piirkonna linnadele suuri rikkusi.

Keskaja algust tähistav vallutus tõi Eestis kaasa ühiskonna lõhestumise vallutajatest ülemkihiks ja põliselanikest alamrahvaks. Kui kujunevates linnades ei olnud piir erinevate etnokultuuriliste üksuste vahel esialgu kuigi terav, siis maakultuuris eristusid vallutajate euroopalik kultuur ning kohalik, rauaaja traditsioonidel põhinev kultuur väga selgesti juba alates vallutusaegadest ning, eriti alates 14. sajandi keskpaigast, need erinevused süvenesid. Mõisa- ja maaomanikud, vaimulikud ning kesksete linnuste elanikkond moodustasid saksakeelse ülemkihi, mis teravalt vastandus põliselanikest talupoegadele, kes 14.–15. sajandil järk-järgult kaotasid isikliku vabaduse ja muutusid pärisorjadeks. Vabatalupoegade osa Liivimaa ühiskonnas oli üldiselt väike, ehkki piirkonniti oli olukord mõnevõrra erinev.

Etnosotsiaalne ja etnokultuuriline vastandumine oli sedavõrd suur, et Eesti keskaja arheoloogilises materjalis on põhjust eristada kahte omaette suuremat alavaldkonda: ühelt poolt “tavalist” keskaja arheoloogiat, mis hõlmab “euroopalikke” muistiseid – linnu, kivilinnuseid, kirikuid ja kloostreid –, ning teisalt järjepidevalt rauaaja traditsioone kandvate muististe uurimisega tegelevat maa-arheoloogiat (vt Valk, käesolev kogumik, a). Niisugune jaotus on aluseks võetud ka käesolevas käsitluses.

Keskaja arheoloogia üldine areng Eestis

Huvi keskajast pärit minevikumälestiste vastu sai Eestis alguse 18. sajandi lõpul – 19. sajandi alguses muinsushuvi tärkamise perioodil, mil vanaaegsete esemete leiukogudesse korjati ühtviisi nii esi- kui ka ajaloolisest ajast pärinevaid leide.

19. sajandi viimasel veerandil hakati tegema esimesi arheoloogilisi väljakaevamisi ka keskaegsetel ehitismälestistel. Need tööd toimusid arhitektide (vt Guleke 1896) ja kunstiajaloolaste algatusel ning olid ehitusajaloolise suunitlusega. Nii nendel kui ka teistel kaevetöödel keskenduti enamasti ehitusjäänustele, ehkki päris tähelepanuta ei jäänud ka mullapõuest päevavalgele tulnud leiud.

Eesti iseseisvumine ja arheoloogilise uurimistöö koondumine Tartu Ülikooli töid kaasa arheoloogia kui omaette teaduse tekke, aga ka muudatused arheoloogia põhisuundumustes. Nüüdsest omandas arheoloogia Eestis rahvusteaduse staatuse ja pühendus eranditult vaid muinasaja uurimisele. 13. sajandi Saksa-Taani vallutusele järgnenud keskaeg jäi endiselt puhtalt ajaloolaste ja

kunstiajaloolaste käsitletavaks perioodiks. Keskaegsete ehitismälestiste ehitusarheoloogiline uurimine hoogustus alles 1930. aastatel. Siis hakati koguma ja dokumenteerima ka ehitusloolistel välitöödel saadud leide ja pandi sellega alus esimestele keskaja arheoloogia teaduslikele kogudele mitmetes kohamuseumides. Talupoegliku kultuuriga seotud maa-arheoloogia jäi aga etnograafia pärusmaaks.

Ka esimestel sõjajärgsetel aastakümnetel pidasid valdavas enamuses Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituuti koondunud arheoloogid oma ülesandeks vaid muinasaja uurimist. 1950. aastate algul tehti tulenevalt poliitilisest tellimusest mõned kaevandid Tallinnas, mille abil loodeti leida veenvaid materiaalseid tõendeid Tallinna linna kujunemisest juba enne lääne kolonistide saabumist 13. sajandil (vt nt Tarakanova & Saadre 1955).

1950. aastatel pöörasid muinasaega uurivad arheoloogid suurt tähelepanu muinaslinnustele. Tartu ja Otepää arheoloogilistel kaevamistel kaasnes sellega ka samal kohal asunud keskaegse linnuse uurimine. Tartu Ülikooli õppejõu Vilma Trummali juhendatud Tartu linnuse kaevamiste (1956–1958, 1960) tulemused avaldati monograafiana, milles pöörati esmakordselt keskaegse linnuse ehitistele ja leidudele muinasaegsetega võrdset tähelepanu (Trummal 1965). Edaspidi jätkas Trummal arheoloogilisi kaevamisi Tartu vanalinna territooriumil ja ka nende uuringute tulemusi käsitlevates artiklites leidis keskaegne aines küllalt põhjalikku käsitlemist (Trummal 1970a; 1974).

1950.–1960. aastatel korraldasid kunsti- ja ehitusajaloolased enne keskaegsete ehitismälestiste restaureerimist väliuuringuid. Uuringutega kaasnenud kaevamistel pöörati peatähelepanu ehituslikule substantsile, tunduvalt vähem rõhku pandi leidudele ja kultuurkihile. Üheks positiivseks erandiks olid kunstiajaloolase Elfride Tool-Marrani (1913–2005) juhendatud arheoloogilised kaevamised Tallinna dominiiklaste kloostriks, kus koguti rohkesti leide, mis ühtlasi publitseeriti (Tool-Marran 1971, 133–150).

1960. aastate lõpul, kui keskaegsete ehitismälestiste konserveerimiseks ja restaureerimiseks avanes rohkem võimalusi, hakkasid arheoloogid mõistma vajadust tõhustada nendel objektidel läbiviidavaid uurimistöid. Vabariikliku Restaureerimisvalitsusega saavutati kokkulepe arheoloogidele töökohtade loomiseks. Tartu Ülikoolis alustati selleks vajaliku kaadri koolitamist ja mõne aja möödudes lõpetasid kõrgkooli esimesed keskaja ehitismälestiste uurimisele spetsialiseerunud arheoloogid: 1972. a Jaan Tamm, 1978. a Toivo Aus (1945–1999) ning 1979. a Kalle Lange, Romeo Metsallik ja Urmas Selirand. Tööandjaks sai esialgu Vabariiklik Restaureerimisvalitsus ja alates 1978. a sellest eraldunud Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut (edaspidi KRPI). Nüüdsest hakkasid restaureerimisprojektide koostamiseks vajalikes väliuuringutes ja aruannete koostamisel kunstiajaloolaste kõrval osalema ka arheoloogid.

Lisaks nimetatud ehitusarheoloogilistele uuringutele alustati 1970. aastate lõpus (tulenevalt 1977. a kehtima hakanud üleliidulisest ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse seadusest) esimeste päästekaevamistega Tallinna ja Tartu vanalinna planeeritud uusehituste alal. Ka nende töödega olid esmajoones seotud KRPI palgal olevad keskajale spetsialiseerunud arheoloogid. Üksikud järelevalvetööd toimusid ka väikelinnades.

Kaevamistulemuste avaldamise võimalused olid ajastule omaselt kesised, piirdudes välitöid tutvustavate lühiartiklitega Teaduste Akadeemia Toimetiste ühiskonnateaduste sarjas. Üht-teist ilmus veel ülevaadetena ajakirjas Ehitus ja Arhitektuur, kuid seal avaldatud väikesemahulistes kirjatöodes moodustas arheoloogiatemaatika vaid ühe kõrvalharu ehitistega seotud problemaatikas. Tervikuna iseloomustab 1970. aastate keskaja arheoloogiat objektikeskne lähenemisviis, sest kaevamised seostusid restaureeritavate ehitismälestiste ja uusehitistega.

1980. aastate alguses keskaja arheoloogia osakaal Eestis suurenes: kasvas uuritud objektide ja kaevamisi organiseerinud asutuste hulk, uuritavad mälestiseliigid mitmekesisustid. Tegemist oli valdavalt päästekaevamistega. Tänu uuele ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse seadusele ning muinsuskaitseametnike ja noorema põlvkonna arheoloogide aktiivsusele õnnestus mitmel pool peatada isegi juba alanud ehitustööd. Et sel tasapinnal tekkis kohalike võimudega konflikte, siis tuli arheoloogidel tekitada ajakirjanduses diskussioone, mille tulemusena avalik arvamus kaldus sageli arheoloogia ja muinsuskaitse poolele.

1980. aastate keskpaiku algas linnades toimuvate päästekaevamiste tippaeg. Lisaks KRPI-s ja ENSV Kultuuriministeriumis töötavatele arheoloogidele (vt Tvauri, käesolev kogumik, c) lülitusid nende tööde teostamisse ka Ajaloo Instituudi arheoloogid, kes esiajalooliste muististe teaduskaevamiste kõrval osalesid mõnikord ka uurimistöodel linnades. Eeskätt jäi nende kanda siiski päästekaevamiste juhatamine väljaspool linnu asunud keskaegsetes asustusüksustes. Järgmine märgatav muudatus langes kokku intensiivsete poliitiliste ning majanduslike ümberkorraldustega

ühiskonnas 1980. aastate teisel poolel ja 1990. aastate alguses. Sellel ajal said alguse mitmed arheoloogiat puudutavad arengud, mis mõjutavad Eesti keskaja arheoloogiat ka nüüd, peaaegu kaksikümmend aastat hiljem. Nimelt tabasid 1980. aastate lõpus alanud suured ümberkorraldused ja reorganiseerimised riigiasutustes ka peamist keskaja mälestistele spetsialiseerinud institutsiooni – KRPI-d. Osalt tulenevalt ümberstruktureerimisest (millega koondati KRPI-st arheoloogid), osalt tänu avanenud võimalusele tegeleda eraettevõtlusega asutati 1988. a Eesti Muinsuskaitse seltsi juurde esmajoonelise linnaarheoloogiale pühendunud väikeettevõtte Agu-EMS, mille kaudu järgnevatel aastatel organiseeriti päästekaevamisi üle terve Eesti. Samasse ajajärku jääb ka linnakaevamiste arvu plahvatuslik tõus Eestis.

Ka akadeemilises ning õppetöö valdkonnas toimus 1980. aastate lõpus hoomatav pööre keskaja arheoloogia ametliku tunnustamise suunas. Kui enne 1988. aastat Tartu Ülikoolis õppinud arheoloogiatudengite lõputöö teemaks kinnitati peale mõne erandi esiajaloo seotud teema, siis ajavahemikus 1989–1995 kaitses keskaja arheoloogiaga seotud diplomitööd üksteist tudengit kahekümnest. Enam-vähem sarnane vahekord iseloomustab situatsiooni uue põlvkonna arheoloogide koolitamises ka viimase kümne aasta statistikas.¹ Mõnevõrra tagasihoidlikum on olnud areng kraadiõpingute valdkonnas. Esimene otseselt keskaja arheoloogiaga seotud kraaditöö valmis 1988. a, mil Jaan Tamm kaitses kandidaaditööd Eesti keskaegsete kloostrite materiaalsest kultuurist (Tamm 1988). Järgneva viieteistkümne aasta jooksul on sellele lisandunud kümnekond magistritööd, üks doktoritöö Lõuna-Eesti maakalmistutest (Valk 2001a) ning lähiajal on valmimas kolm dissertatsiooni – relvastusest, keraamikast ja linnaarheoloogiast.

Poliitiliste ja akadeemiliste barjääride lagunemisel avardusid kontaktid väliskolleegidega ning publitseerimisvõimalused nii kodu- kui ka välismaal. Nii näiteks tekkis 1980. aastate lõpus arheoloogidel ja arheoloogiatudengitel esmakordselt võimalus omandada uusi kogemusi, osaledes välitöödel Skandinaavias. 1989. a juhatasid omakorda Rootsi arheoloogid uuringuid Tallinnas Mihkli kloostri (Eriksdotter & Reisnert 1990) ning mitmel linnakaevamisel osalesid tudengid Soomest.

Publitseerimise ning väliskontaktide seisukohast omavad aga vahet kõige olulisemat rolli kaks 1990. aastate esimesel poolel alguse saanud konverentsidesarja. Alates 1991. aastast on Eesti keskaja arheoloogid aktiivselt osa võtnud Läänemeremaade linnuseuurijate üle aasta toimuvast “Castella Maris Baltici” (I–VIII) nimelisest konverentsist ja alates 1995. aastast Lübecki arheoloogiaameti organiseeritud linnaarheoloogia kollokviumitest (“Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum”, I–V). Mõlema konverentsi publitseeritud kogumikud annavad hea ülevaate sellest, mida Eesti keskaja arheoloogia on viimase paarikümne aasta jooksul saavutanud linnuste ning linnade uurimises.

Oluliseks sündmuseks keskaja arheoloogia teaduspoolel oli rahvusvaheliste hansapäevade raames peetud multidistsiplinaarse linnauurimise-alase konverentsidesarja käivitamine Tartus 1997. aastal. Tartu Linnamuuseumi ja Tartu Ülikooli arheoloogia õppetooli poolt organiseeritud viiel konverentsil on osalenud keskaegseid linnu uurivaid arheologe, ajaloolasi ja kunstiajaloolasi seitsmest riigist ning ilmunud on kaks ettekannete põhjal koostatud artiklite kogumikku (MTB, I–II). 1990. aastate lõpus alustati Gotlandi ülikooli koordineerimisel rahvusvahelise uurimisprojektiga “Culture Clash or Compromise”, mis keskendus Läänemereregiooni arengule ajavahemikus 1100–1400 pKr. Alates 1997. aastast on selle projekti raames avaldatud kaheksa ettekannete kogumikku ja monograafiat, mis muuhulgas käsitlevad ka Eesti ala arengut üleminekul muinasajast keskaega. Kodumaal on viimase viieteistkümne aasta jooksul publitseeritud esmajoonelise lühemaid probleemartikleid ja kaevamiste ülevaateid; monograafiana on käsitletud vaid mõnda üksikut teemat (Luik 1998a; Mandel 2000; Valk 2001a; Tamm 2002). Eesti keskaja arheoloogia uurimistulemuste summeerimiseni eraldi monograafias ei ole tänaseks veel jõutud. Käesolevas artiklis käsitletud teemadest on varem kokku võetud vaid linnaarheoloogia uurimistulemusi (nt Altoa & Tamm 1992; Pärn & Tamm 1999; Pärn 1997; 2004a) ning antud ülevaade keskaja arheoloogiast peale Eesti Vabariigi taasiseseisvumist 1991. aastal (Tvauri 2004a).

---

¹ Statistika aluseks on TÜ arheoloogia õppetooli veebilehel (http://www.arheo.ut.ee/kaitstud_tood.htm) olevad andmed seisuga 01.05.2005.

Välitööde metoodika

Tulenevalt keskaegsete muististe kultuurikihi spetsiifikast – erinevalt muinasajast on ladestused paksemad ja sisaldavad rohkelt kivirahu – on ajaloolise aja objektide kaevamismetoodika arenenud esiajaloole keskendunud arheoloogiast mõnevõrra erinevalt. Kuni 1970. aastateni koondus kunstiajaloolaste ja arhitektide tähelepanu välitöödel enamasti päevavalgele tulnud ruumide ja ehituslike sõlmede fikseerimisele ning ladestunud pinnasekihtide sidumine avastatud müüridega jäi tavaliselt teisejärguliseks küsimuseks.

1970. aastatel, kui välitöid hakkasid juhatama esimesed keskajale spetsialiseerunud arheoloogid, tekkis olukord, kus ajaloolise aja objektide uurimisel kasutati kahte erinevat metoodikat. KRPI poolt organiseeritud uuringutel pöörati kõrgendatud tähelepanu esmajoones ehituskonstruksioonide ning nendega seonduvate pinnasekihtide täpsele fikseerimisele; leidude dokumenteerimine ja kihtidega seostamine toimus väiksema üksikasjalikkusega. Korriste kaupa kaevamist ning kaevandi jaotamist ruutude süsteemi ei praktiseeritud. Ajaloo Instituudi arheoloogide poolt juhutatud pääste- ja teaduskaevamistel ajaloolise aja muististel jätkati aga traditsiooniliste meetodite rakendamist: kaevati horisontaalsete, kultuurikihi erinevaid ladestusi mitteametavate korriste kaupa ning koostati korriste- ja leiuplaane.

Hoolimata 1990. aastate esimesel poolel tehtud katsetest välitööde metoodikat unifikseerida ja moderniseerida (näiteks koostati Tartu Ülikoolis soovitava iseloomuga juhend linnakaevamiste dokumenteerimiseks ja aruande koostamiseks), sõltub ka tänapäeval metoodika valik paljuski arheoloogi taustast või tema tööandjast. Siiski võib viimastel aastatel täheldada, et tihenend konkurentsi tingimustes rakendatakse linnakaevamistel üha enam kaasaegseid dokumenteerimisviise. Nii näiteks on tänapäevase kaevamismetoodika ühte alustala – Harrise maatriksit – vahelduva eduga Eestis juurutatud juba alates 1990. aastate algusest. Selle kõrval on proovitud või katsetatud üksikutel juhtudel ka teisi Lääne-Euroopas laialt aktsepteeritud kaevamis- ja dokumenteerimisviise, nt *single-context-planning*, kirjelduslehtede (*context sheet*) kasutamine, kultuurikihi fikseerimine georadari abil (Vissak & Vunk 1996). Kõne all oleva teema kõige põletavamaks probleemiks tuleb tunnistada tudengite koolitamist: hetkel keskendutakse ülikoolides esmajoones muinasaja uurimisel rakendatava metoodika õpetamisele, samas kui valdav enamik välitöid on seotud päästekaevamistega linnades. Päästekaevamiste piiratud ajalistest ja rahalistest ressurssidest tulenevalt ei ole tänaseni täit tähelepanu pööratud loomsete ja taimsete jäänuste dokumenteerimisele ja analüüsile. Siiski on viimase viieteistkümne aasta jooksul avaldatud mitmeid linnakaevamiste arheoloogilist ja arheobotaanilist ainet käsitlevaid uurimusi (nt Maldre 1997a-b; Sillasoo 1995).

Linnaarheoloogia areng ja uurimisseis

Keskaegsete linnade kultuurikihi arheoloogilise uurimise algust Eestis võib seostada alates 1880. aastatest peamiselt Tartus toimunud uuringutega (nt Hartmann 1881), kus kaevetööde käigus dokumenteeriti ehitusjäänuseid ja mõnikord ka tänavasillutisi. Et 19. sajandi lõpu ning 20. sajandi alguse arheoloogiliste uuringute objektiks olid siiski eeskätt üksikud militaar- ja sakraalobjektid, siis võime linnaarheoloogilise uurimistöö algust siduda pigem 1920. aastatega, jagades selle valdkonna arengu kahte suuremasse perioodi.

1920. aastad – 1970. aastate algus

Sõdadevahelisse aega jäävad Eesti Vabariigi esimesed muinsuskaitseadused (1925, 1936), milles linnu kui arheoloogia uurimisobjekte ei käsitletud. 1920.–1930. aastatel toimunud vähesed uurimistööd olid seotud esmajoones ehituspärandiga. Nii näiteks toimusid uuringud Tallinnas Toompea linnusel ja linnamüüri endise Harju värava kohal ning kloostrikirikus Pirital; Tartus uuriti Toomkirikut. Tartus dokumenteeriti kohati ka vanalinnas mitmesuguste trasside rajamisel päevavalgele tulnud ehitusjäänuseid (Stange 1933). 1930. aastatel alanud arutelud Eesti linnade

genesist, mida osalt ajendasid väljakaevamised muinasaja lõpu linnustel, katkesid Teise maailmasõja puhkemise ja riikliku iseseisvuse kaotamisega (Kenkmaa 1937; Altoa & Tamm 1992).

Teises maailmasõjas purustati täielikult Narva, suurte kahjustuste osaliseks said ka Tartu, Tallinna, Pärnu ja Viljandi linnasüdamikud. Üheski neis ei algatatud taastamistöde käigus uurimistöid, purustatud kvartalid muudeti enamasti haljasaladeks. Seevastu Narvas lammutati tervikuna varemets barokiaegse hoonestusega vanalinn ning ühtlasi kaotati ka keskaegse päritoluga tänavavõrk.

Esimesed sõjajärgsed väljakaevamised Tallinnas Toompeal ning Raekoja platsil 1952–1953 kandsid poliitilist pitsert: esmatähtsaks oli varajaste Eesti-Vene kultuurikontaktide rõhutamine, tõestamaks linnalise asustuse olemasolu juba enne lääne kolonisatsiooni 13. sajandi alguses. Siiski ei toonud esimesed välitööd linnades kaasa linnaarheoloogia kui omaette distsipliini kujunemist. Poliitilise väitluse tulemusena kehtestati Tallinna vanalinnale 1951. a arheoloogiline kaitsetsoon ning 1967. a arhitektuuriline kaitse- ja ehitustegevuse reguleerimistsoon. Paraku ei kaasnud nende meetmetega arheoloogiliste väljakaevamiste nõuet kaitsetsoonis enne ehitustööde algatamist. Episoodiliste järelevalvetöödega piirdui Tallinnas Harju tänavale ehitatud Kirjanike maja ehitamisel. 1960. aastate teisel poolel tehti väljakaevamistega algust ka Tartus. Kokkuvõttes keskenduti linnades peamiselt üksikute ehitismälestiste – kirikud, kloostrid, linnused – uurimisele. Väljakaevamised olid vaadeldaval perioodil seotud eeskätt ehitismälestiste restaureerimise ja konserveerimisega ning täitsid n-ö ehitusarheoloogilisi eesmärke.

1970. aastatest tänapäevani

1973. a kehtestati ehitustegevuse kaitse- ja reguleerimistsoonid kõikides Eesti ajaloolistes linnakeskustes (Haapsalu, Kuressaare, Pärnu, Paide, Rakvere, Tartu, Viljandi, Võru ning Lihula alev). 1977. a võeti vastu seadus ajaloo- ja kultuurimälestiste kaitse ja kasutamise kohta, millega kehtestati mulla-, ehitus- ja muude tööde tegemise kord mälestistel. Seadus käsitles ühe mälestise liigina linnaehitus- ja arhitektuurimälestisi, mille kaitse tagamiseks nähti ette kaitsetsoonide kehtestamist. Uus seadus, mille teatud sätete loomisel osales ka arheoloog, kohustas enne ehitustööde alustamist läbi viima arheoloogilisi uuringuid, mida pidi rahastama ehitustööde tellija. Tulemuseks oli linnaarheoloogia kui eraldi uurimisdistsipliini laiem teadvustamine nii muinsuskaitse kui ka uurijate tasandil. Samuti hakkas 1970. aastatel kinnistuma mõtteviis, mis käsitles linna kultuurikihti olulise infoallikana. Linnakaevamiste intensiivistumine oli seotud ka muutustega senises ehituspoliitikas: alustati Teises maailmasõjas purustatud linnakvartalite täisehitamist.

1985–1986 toimus linnades ligi 40% kõigist arheoloogilistest uuringutest. Põhiosas oli tegemist päästekaevamistega. Linnakaevamiste arvukuse tipp saabus aastail 1989–1990, mil kõikidest päästekaevamistest 85% toimus linnades. Enamik kaevamisi toimus Tallinnas ning Tartus, kus ehitismälestiste kõrval teostati uurimistöid vanalinna kinnistute territooriumidel. Kaevamiste mahu suurenemisega tõusis 1980. aastate teisel poolel teravalt päevakorda päästekaevamisi koordineeriva asutuse loomine. Plaan luua sel ajal Eesti arheoloogia teaduspoolt valitsenud ENSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi juurde keskaja päästekaevamisi teostav struktuuriüksus lükati Ajaloo Instituudi juhtkonna poolt tagasi.

Kujunenud olukorras võttis kogu päästekaevamiste läbiviimise linnades enda peale väikeettevõtte Agu-EMS. 1991. a mais moodustati teine suurem päästekaevamistega tegelev ettevõtte – OÜ Tael. Sellega kinnistati tänaseni püsunud suund, kus arheoloogilisi päästekaevamisi linnades teevad eeskätt eraettevõtted. Eesti linnaarheoloogia kulminatsioonijaks oli 1980. aastate lõpp ja 1990. aastate algus. Neil aastatel toimusid kaevamised kõikides Eesti keskaegsetes linnades. Perioodi iseloomustab – lisaks juba varem rakendatud loodusteaduslikele meetoditele nagu radiosüsinikdateeringud ja dendrokronoloogia – geobotaaniliste ja suiraanalüüside kasutamine materjali analüüsimisel. 1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel kaasati uurimistöösse ka paleoparasitoloogia ja arheobotaanika (vt Kriiska & Lõugas, käesolev kogumik).

Esimestel aastatel pärast Eesti Vabariigi taaskehtestamist 1991. a vähenes drastiliselt väljakaevamiste maht. Põhjuseks olid ümberkorraldused majanduses (nt erastamine), üleminek oma rahasüsteemile ning nõukogudeaegsete suurte ehitusprojektide külmutamine või lõpetamine. Muinsuskaitse riiklikus korralduses sai ainuvastutavaks Kultuuriministerium, mille juurde 1993. a moodustati Muinsuskaitseamet (Kraut 1995; Pärn & Tamm 1999). 1994. a jõustunud

muinsuskaitseeadus reguleeris väljakaevamiste korraldamise, mis lähtus põhimõttest, et uurimistöid finantseerib täies ulatuses ehitustööde tellija. 1990. aastate keskel said Eesti ajaloolised linnad uuendatud muinsuskaitseala põhimäärused, milles kehtestati muuhulgas ka mullatööde kooskõlastamise nõue. Alates 1990. aastate algusest hakati linnavalitsuste juurde looma linnaarheoloogi töökohti (Pärnu, Tartu, Narva) või ühendati arheoloogiavaldkond linna muinsuskaitset korraldava ametiga (Tallinn, Viljandi, Haapsalu). Muutused omavalitsuste struktuuris juba sama kümnendi lõpus säilitasid arheoloogi koha vaid Tartus (nt Tallinna uus muinsuskaitsekorraldus säilitas koosseisuvälise osalise koormusega arheoloogi töökoha). Tagasikäik toimus vaatamata sellele, et üldine elavnemine linnaarheoloogias taastus 1990. aastate teisel poolel. Põhjust tuleb tõenäoliselt näha nii ehitusaktiivsuse koondumises peamiselt Tartusse ja Tallinnasse kui ka omavalitsuste muinsuskaitset mittesoosivas poliitikas.

Linnaarheoloogia kulminatsiooniga 1980. aastate lõpus kaasnes Soome ja Rootsi keskaja linnaprojektide eeskujul uurimisprojekti “Eesti keskaegne linn” planeerimine; tööde läbiviimine kavandati ajavahemikku 1992–2000 (Altoa & Tamm 1992). Kahjuks ei leidnud projekt rahastamist ning jäi realiseerimata. Ettevalmistustöid jõuti teha Haapsalu osas: koondati kogu linna kohta käiv kesk- ja uusaegne allikaline andmebaas ning koostati vanalinna keldrite katastriplaan (vt Pärn, A. 1995).

Alljärgnevalt antakse lühiülevaade arheoloogilise uurimistöö seisust Tallinna, Tartu, Uus-Pärnu, Viljandi, Haapsalu ja Lihula näidetel, mida on väljakaevamistega kõige intensiivsemalt uuritud (Pärn 2004a).

Tallinn

Tallinna arheoloogiline uurimine algas töödega Toompeal ning Raekoja platsil, vastavalt 1952. ja 1953. a (vt eespool), (Tarakanova & Saadre 1955). Leiumaterjali ja dokumentatsiooni hilisem läbitöötamine näitas, et nende kaevamiste metoodika ning leiuainese dateeringud on ebatäpsed (Mäll & Russow 2004). Siiski saadi esmainformatsiooni linna vanimast turuplatsist ning sealsest linna vanemast veevarustus- ja kanalisatsioonisüsteemist. Kaevamistulemuste kriitiline hindamine ja interpreteerimine näitas Raekoja platsi idaosa avalikku kasutust vähemalt alates 13. sajandi keskpaigast; platsi lääneosa oli algselt seotud kinnistutega (Mäll & Russow 2004; vt Pärn 2004b). 1954.–1955. a toimusid seoses konserveerimistöödega väljakaevamised dominiiklaste Katariina kloostri (Tool-Marran 1971). 1970. aastate keskpaigast algas järjepidev linnaarheoloogiline uurimistöö väljakaevamistega Vanal turul (1979 Deemant) ja linna uue marstalli territooriumil (1973–1974 Tamm).

Kinnistute uurimised algasid suuremahuliste väljakaevamistega 1980. aastate alguses, ajendatuna kvartalite täishoonestamise kavadest. Dunkri tänava ääres avati üheksale kinnistule jäänud hoonete vundamentide tsoon. Siin avastati senises arheoloogilises leiumaterjalis unikaalsed 14.–16. sajandi kinnistute piire (sh kariloomade aedikuid) markeeritud punutistarad (Lange & Tamm 1983). Esmakordselt uuriti ka kinnistute 14.–17. sajandi jäätmekaste. Väljakaevamised Harju tänava läänekülje kinnistutel (1988–1990 Aus) andsid esmainformatsiooni 13. sajandi lõpu ja 14. sajandi alguse liithoonetest, mis asusid algse tänava ääres (vt Pärn 2004b). Vanema puit- ja kivihoonestuse uurimisel olid olulised väljakaevamised Toompeal Kohtu tänava (1981–1982, 1987, 1995 Aus, Tamm, Talvar) ning all-linnas Aida ja Viru tänavate kinnistutel (1983–1984 Lange ja Tamm; 1997 Sokolovski ja K. Jaanits). Tähtsaim objekt, kus uuriti hästi säilinud 13.–14. sajandi puithoonestuse jäänuseid, asus Sauna tänaval (1998–1999 Sokolovski); sealsete uuringute tulemused on praeguseks publitseerimata.

Üksikobjektidest on ulatuslikumalt uuritud Niguliste kirikut ja kalmistut (1978–1979, 1981–1982 Tamm; 1999 Talvar) ning tsistertslaste Mihkli (St. Mikael) nunnakloostrit ja selle territooriumi (1997–1998 Mäll ja Tamm). Lisaks vanalinnale on arheoloogiliste väljakaevamistega uuritud asustust ja ehitisi eeslinnade territooriumil, millest olulisemad on keskaegse Tallinna hukkamispaik Völlamägi (1995 Lavi), 14.–18. sajandi St. Barbara kalmistu ühes lähikonda jääva 13.–14. sajandi asulaga Roosikrantsi tänava kinnistutel (1988–1996 Sokolovski, K. Jaanits, Ševeljov), endise Härjapea jõe ääres asunud Püha Johannese leprosooriumi territoorium (2001–2003 Sokolovski, Kadakas, Mäll jt) ning 15. sajandi alguse vesiveski Härjapea jõel (1994 Sokolovski), ja lõigud Karjaallika ja Karjakaevu veekanalist (1997 Mäll; 1998 Vissak ja Piirits; vt Pärn 2004b). Olulist informatsiooni on lisanud viimastele aastatele iseloomulikud rohked

väikesemahulised väljakaevamised ja järelevalvetööd mitmel pool vanalinna piirkonnas (nt Mäll 2004).

Tallinna kujunemisloo käsitlemisel on uurijad jagunenud Teise maailmasõja eelsel ja järgsel perioodil kahte erinevasse leeri, vastavalt sellele, kuidas nad käsitlevad kaht põhiprobleemi: esiteks, millal linn tekkis, ja teiseks, kas see tekkis kohalike hõimude ühiskondlik-majandusliku arengu tulemusel või asutati "väljast tulnute poolt". Sõjajärgsel ajal arendas Paul Johansen (1951) välja üldtuntud hüpoteesi, mille järgi asus algselt Tallinna Toompeal eestlaste muinaslinnus ühes kaubaplatsiga hilisema Vanaturu piirkonnas. Teist suunda esindab seisukoht, mille kohaselt eksisteeris enne taanlaste tulekut Tallinnas ühes linnusega Toompeal all-linna kohal eestlaste aastaringselt asustatud linnaline asula või linnale lähedane asulaliik – aolinn. Kokkuvõtvalt: Tallinna pikk uurimislugu on taasalgatanud arutelu linnale eelnenud varasest asustusest, samuti nn varalinnalisest asustusest Eestis üldiselt (vt Tamm 1993; 2004a; Pärn 2004a; Mäll 2004; Lang 2004).

Tartu

Esimesed arheoloogilised kaevamised on seotud Toomkiriku ja Jaani kiriku uurimisega (vt allpool). Vanalinna alal toimusid esimesed probleemkaevamised Vilma Trummali juhatusel 1966. a Magasini tänaval. Trummal teostas probleemkaevamisi ka teistes piirkondades, kusjuures uurimiste tulemused leidsid publikatsioonides küllaltki põhjalikku käsitlemist (Trummal 1970a; 1974). Mitmesugustel teistel kaevetöödel dokumenteerisid (peamiselt) ehitusjäänuseid insener-geodeet Uno Hermann (1922–2005) ja arhitekt Udo Tiirmaa.

1979. a algas nn päästekaevamiste periood. Esimeseks objektiks oli kaevand Toome nõlval Püssirohukeldri juures; järgnevad kaevamised olid seotud esmajoones mitmesuguste trasside rajamisega, andsid aga sellegipoolest olulist informatsiooni kultuurikihi iseloomust, ehitistest, tänavasillutistest jms (vt Metsallik & Tiirmaa 1982; 1983).

Välitööde kulminatsioon oli aastatel 1985–1991 (vt Metsallik 1995; Mäesalu 1997; Vissak 1999), mil ulatuslikud väljakaevamised toimusid vanalinnas Lossi tänaval (1985–1990 Metsallik, Mäesalu, Trummal), Tartu Ülikooli Botaanikaaias (1981–1982 Aun, Lang, Ligi; 1988–1992, Mäesalu ja Trummal), vanalinna VII kvartalis (1988–1989, 1991, 1994 Aun, Vissak, Metsallik, Ollerma), Kompanii tänaval (1992 Lange) jm. Need hõlmasid juba keskaegseid linnakvartaleid, kust saadi tunduvalt enam mitmesugust informatsiooni, sh ka hoonetest, käsitööst jms.

Samal ajal alustati arheoloogilisi päästekaevamisi küllalt ulatuslikel aladel Tartu keskaegse lõunapoolse eeslinna territooriumil (1986–1988, 1990–1994 Aun); need uuringud on jätkunud ka viimasel aastakümnel (2001–2002 Vissak ja Piirits; 2003 Sokolovski ja K. Jaanits). Kui seni oli nimetatud eeslinna peetud peamiselt linlaste aedade asupaigaks, siis arheoloogilised andmed näitasid selgelt, et tegemist oli nii tootmispiirkonna (tellisepõletusahjud) kui ka elupaigaga, kuhu olid ümber asunud ilmselt küladest pärit eestlased, kes tegelesid käsitööga, nt valmistasid ehteid maaelanikele. 15. ja 16. sajandi vahetusel Tartu majandusliku tõusu aegadel laienes see eeslinn eriti jõudsalt.

Tänu kõrgele põhjaveetasemele on Tartu kultuurikihis hästi säilinud orgaanika, sh varasemate puitehitiste jäänused. Vanema puithoonestuse ja puittaradest kinnistupiiride jäänuste rohked näited pärinevad peamiselt VII kvartali ning eeslinna (Kaubahalli) aladelt (Aun 1995; 1998). Paremini dateeritud on Botaanikaaias 13.–16. sajandi hooneleiud, mille hulgas on esindatud 13. sajandi teise poole rõhtpalkehitud, nurgapostkonstruktsiooniga ning raamkonstruktsiooniga elamud. Viimastega levis seni vaid Tartus avastatud tellistest laotud seintega kerisahju tüüp, mille ette jäi neljakandiline puiduga ääristatud lease (Mäesalu 2001a). Kivihoonete vanemateks näideteks on 13.–14. sajandil rajatud üheruumiline tellismaja Kompanii tänaval (Lange 1994) ja tellishoone Botaanikaaias alal. Neist viimane oli kokku ehitatud raamkonstruktsioonehitisega. Leiumaterjali informatsioonirikkusega paistavad silma omaaegsetes hoovides asunud 13. sajandi lõpu kuni 16. sajandi alguse puust kaevusarnased jäätmekastid (1,3–1,6 × 3–3,5 m, sügavus u 2 m) Lossi tänaval, vanalinna VII kvartalis jm (Mäesalu 1990; 2004b; Vissak 1994).

Tartu keskaegse linna kujunemise küsimuses on kaks erinevat põhiseisukohta. Ühed uurijad (V. Trummal, R. Metsallik, A. Mäesalu, R. Vissak) näevad keskaegse asustuse sidet varasema, muinasajal väljakujunenud halduskeskusega. Selle arusaama kohaselt oli sinne muinasasula alates umbes 8.–9. sajandist püsivalt asustatud ja asustuskeskuse põhikomponendid – linnus, sadam, turg ning osa tänavaid – jäid ka keskaegse linna rajamisel esialgselt samale kohale. Teist seisukohta

esindab Andres Tvauri (2001a), kelle arvates tuleb muinasaja lõpu Tartut käsitleda kui sõjalist tugipunkti tähtsa jõeületuskoha kaitsel, kus asustus ei olnud järjepidev. Tvauri järgi on keskaegne linn tekkinud 13. sajandil sõltumatult muinasasustusest, mis oli tema arvates vahepeal (ajavahemikus 1061–1224) katkenud.

Keskaegset linnamüüri on uuritud linna lääne- (Kuraditorn, Katariina kloostri piirkond), kirde- (Vene värav, Botaanikaaed) ja idaosas (Riia värav, Poe ja Kүүtri tn). On oletatud, et seoses kividest linnamüüri rajamisega alates 1262. aastast (tööga lõpetati 14. sajandi jooksul) muudeti parima kaitse huvides mõnevõrra linna põhiplaani ja esialgu laialipillatud hoonestus koondus müüri piiratud alale. Nähtavasti seetõttu jäi varem keskse asendiga turuplats nüüd linna tsentrist välja (Mäesalu 1999b, 428 jj; Mäesalu & Vissak 2002, 154 jj).

Uus-Pärnu

Linna keskaegse territooriumi (u 8 ha) uurimine algas 1977. a. Väljakaevamised kulmineerusid 1990–1992, mil uuriti vanalinna ida- ja lõunaosa kinnistuid ning mõlema linnaosaga piirnevaid linnamüüri lõike. Olulisemad kaevamistööd toimusid Hospidali (1990–1991 Udam), Pühavaimu (1992 Udam), Munga (1990–1991 Ü. Tamla) ja Uue tänava kinnistutel (1993 Vunk). Põhjavee kõrge taseme tõttu iseloomustab kultuurkihti orgaanilise materjali rikkus ning hästi säilinud puitehitiste jäänuste suur osakaal: hoonete alumised palgikorrad, puitpõrandate jäänused, puitsillutised, jäätmeaugud, kaevud, drenaažid, kinnistupiirded jm. Valdavalt on esindatud 14.–16. sajandi materjal, vanema asustuse ajaliseks piiriks on 13. sajandi teine pool. Uuritud linnamüüri lõik (kuni 2 m kõrge ja 2,4–3,2 m lai) oli ehitatud okaspuupalkidele ning pärines 14. sajandi keskpaigast (Tamla, Ü. 1992a). Kokkuvõttes näitasid 1990. aastate uurimistööd, et linn rajati merepinnast kuni 2,5–3 m kõrgustele ida-lääne suunalistele liivaluidetele (Vunk 1999). Sellest tulenes ka vanimate kivihoonete paiknemine luiteharjal. Viimastel aastatel on tehtud uuringuid linna põhja-, lääne- ja lõunaosas (Aida ja Vee tn, 2002 Saluäär ja Haak), samuti endise ordulossi ning sõjas hävinud Nikolai kiriku kohal (2002 Mäll ja Kadakas). Olulist informatsiooni keskaegse puu- ja kivihoonestuse ehitusetaappide absoluutse kronoloogia kohta saadi väljakaevamistel Nikolai tänava kinnistul. Väikesemahuliste kaevamis- ja järelevalvetööde rohkus (Hospidali, Uue ja Nikolai tänava kinnistud ning Malmö tänav) on andnud olulist lisateavet hoonestusest ja kinnistute struktuurist pea kogu linna territooriumil. Uute uurimistöödega on pandud alus seni tagaplaanile jäänud uusaegse materiaalse kultuuri kogumisele ja analüüsile (Saluäär *et al.* 2004). Peale linnaterritooriumil toimunud kaevamistööde on uuritud ka 1990. a Pärnu jõest leitud uppunud koge jäänused, mille puidu ¹⁴C analüüs andis laevajäänuste vanuseks ajavahemiku 13. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandi esimese pooleni (Mäss 1992; Roio, käesolev kogumik).

Viljandi

Linnaterritooriumi uurimine sai alguse veetrasside kaevamise käigus 1911. a, mil tehti esimesi tähelepanekuid tänavate sillutustasemetete ja linnaväravate kohta (Freymann 1918). Ehitusloolise suunitlusega uuringud algasid 1979. a linnamüüri otsimisega Tartu värava lähistel (Henn Moora ja Altkoa) ning jätkusid 1981. a Riia värava osalise väljapuhastamisega (Altkoa ja U. Selirand; vt Valk 1993a). 1980.–1981. a uuriti endise frantsisklaste kloostri territooriumit vanalinna edelaosas, tänase Jaani kiriku ümbruses (Altkoa ja U. Selirand).

Ehitustöödest tingitud päästekaevamised Viljandi vanalinnas algasid 1989. a uuringutega Munga tänavas. Tööd jätkusid 1989.–1991. a Jaani kiriku lõunaküljel asunud kalmistu alal ning 1992. a avati trasside rajamise tõttu suur osa Tartu väravast (kõikjal Valk). 1990. aastate alguses domineerisid mitmesugused trassialuste kihtide väljakaevamised. Suurema pinnana on vanalinna alal ainsana uuritud Turuplatsi põhjaküljel asuvat kvartalit (1993–1996 Kodar), kuid nende välitööde materjalid on vormistamata ning ei ole teaduslikult kasutatavad.

Esimesena Eesti linnadest on Viljandi linnavalitsus finantseerinud linna ajaloo väljaselgitamisega seotud probleemuuringuid. 1996. a tehti georadari ja puurimise abil kindlaks keskaegse kultuurkihi levik, paksus ja iseloom (Valk); aastatel 1997–1999 toimusid keskaegse linnamüüri ja vallikraavi lokaliseerimisega seotud uuringud (Tvauri). Esmakordselt Eestis viidi georadardus ja puurimine läbi samaaegselt, mis lubas radari tulemusi koheselt üle kontrollida. Varasema uurimislooo võtab kokku arheoloogilisel allikmaterjalil põhinev linna kujunemislooo käsitus (Valk 1993a), mida autor täiendas 2001. aastaks kogunenud andmetega (Valk 2005).

Enamik kaevamisi Viljandis seostub trasside paigaldamisega ning nende uuringute põhjal on koostatud ka ülevaade keskaegsete linnatänavate ajaloost (Haak 2003a). Käsitööladest on enam uuritud 13. sajandi teise poole pottsepist, seda seoses pottsepatöökoja väljakaevamisega linna lääneküljel, linnamüüri vahetus läheduses (Tvauri 2000b; 2001b).

Väljakaevamisi on tehtud ka väljaspool keskaegset linnaterritooriumi, eeslinna alal. Endise Riia värava vahetus läheduses uuriti 14.–16. sajandi käsitöölise (sepad, luutöötlejad) eeslinna asustust (1999 Tvauri). Uuritud on ka põhjapoolset eeslinna Tartu värava ees (1996 Kodar; 2001 Haak ja Valk), kust leitud arvukad õmblusnõelad, luutöötlemis- ning sepatööjäägid viitavad samuti käsitöölise tegevusele.

Haapsalu

Arheoloogilised väljakaevamised linnaterritooriumil algasid 1986. a ning kulmineerusid 1988–1991 (Pärn). Ulatuslikumalt on uuritud kahte kinnistut turuplatsi lõuna- (Jaani tn) ja põhjaküljel (Lossiplatsi/Väike-Mere tn). Vanimad jäljed hoonestusest leiti turuplatsist lõunas ning need pärinevad 13. sajandi keskpaigast (Pärn 2004c). Linnaasustuse kujunemisperioodi esindasid külale omane nn üheruumiline muistne suitsutuba ning linna varasele asustusele iseloomulik puust eluruumi ning kivist poolkeldriga liithoone. Varased jäljed kinnistutest pärinevad 13. sajandi keskpaigast ja teisest poolest, umbes sellesse aega jäävad ka tänavate alumised prügitamiskihid (Pärn 2001; Russow 2003). Kivihooned ilmusid 14. sajandi lõpust. Algselt ristkülikukujulise põhiplaaniga väiksemad kivihooned asendusid 15. sajandi keskpaiku *dornse-diele* ruumijaotusega elamutüübiga. Alates 1990. aastate keskpaigast kuni tänaseni on domineerinud vanalinna tänavate trassialuste kihtide uurimine (Russow 2003; 2004). 1995. a uuriti linnamüüri lõiku koos Saksa väravaga linna põhjaküljel (Rüütli tn); nimetatud värav avati tervikuna 1996. a. Sellega taastati endise Saksa (tänapäeval Linda) tänava siht, mis näitas, kuidas tänavavõrk oli Liivi sõja järgsel perioodil, s.o 16. sajandi lõpus, nihkunud (Pärn 1996; Russow 2003). 2003. a fikseeriti linnamüüri lõik Wiedemanni tänaval, viie tänava ristumisel (Russow 2004). Suur-Mere tänaval täheldati Haapsalule erandlikku, 17. sajandist pärit monumentaalset sillutist, mis tähistas sadamasse viivat teed.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et on saadud väga hea läbilõige kultuurkihi stratifikatsioonist, intensiivsusest ning levikust kogu vanalinna ulatuses. Kultuurkihi intensiivsuse põhjal otsustades toimus linnaasustuse märkimisväärne laienemine 13. sajandi lõpus või 13.–14. sajandi vahetusel. Kihtidest tõusevad esile 16. sajandi teisele poolele ja 17. sajandi algusele iseloomulikud hävingu- ja sellest tulenevad tasanduskihid, mida kohtab kõikjal üle linna (Russow 2003). Uusaegse materjali kogumine ja dokumenteerimine on Haapsalu väljakaevamiste üks viimase aja tunnusjooni.

Lihula

Asula uurimine algas 1987. a ning kulmineerus 1997.–1998. a (Mandel), mil uuriti 13. sajandi teisel veerandil rajatud kivilinnust ümbritsenud eeslinnuste vööndi esisele (praeguse Tallinna maantee äärde) jäänud keskaegse asula hoonestust (Mandel 2000). Asula vanemaid hoonetüüpe esindasid puust eluruumi ja selle taha jääva kivikeldriga liithooned, samuti keldrita ruudukujulise põhiplaaniga kiviellamud (Pärn 1998; 2004a). Leitud lahtised tulekolded kuulusid tõenäoliselt raamkonstruktsiooniga elamutele. Vanema hoonestuse rajamisaeg jääb ajavahemikku 13. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandi alguseni, mis oli asula õitseae. Algselt linnuse esisele koondunud asustus laienes järgnevatel sajanditel piki seljandikku kahel pool vana ühendusteel. Lisaks asulale uuriti 1991. a proovikaevandiga linnuseesise asula lähedusse ehitatud tsistertslaste nunnakloostri (Mandel 2000). Välitööd on näidanud, et Lihula keskaegne kultuurkiht ja selles leiduvad ehitusjäänused ei ole hilisema ehitustegevusega lõhutatud. Lihula arheoloogiliste uuringute eripäraks võrreldes teiste Eesti linnaliste keskuste uurimisega on teaduskaevamiste suur maht. Väljakaevatud hoonestus ühes konserveeritud linnusevaremetega moodustab tänapäeval nn arheoloogilise pargi, millest on saanud arvestatav turismiobjekt Lääne-Eestis.

Kokkuvõttes iseloomustab tänast Eesti linnaarheoloogiat olukord, kus peaaegu kõikide keskaegsete linnade territooriumidel ja linnalistes keskustes on toimunud arheoloogilised uuringud. Läbiviidud tööde erinevale mahule vaatamata on kogutud ulatuslik Eesti keskaja linnakultuuri ja varasemat urbaniseerumisprotsessi kajastav materjal. See on põhiosas teaduslikult läbi töötamata ning

publitseerimata. Sisuliselt ei ole läbi uuritud ühtegi leiukompleksi tervikuna, et oleks hõlmatud ühe kinnistu hoonestuse areng koos leiumaterjali analüüsiga. Olulisi täiendusi vajaks ka linnakäsitöö temaatika. Omaette teema on kohaliku, st maapiirkondadele omase leiuainese esinemine linnaterritooriumil, mis eeldab maa põliselanikkonna osa ümberhindamist vallutusjärgses linnaehituse protsessis. Kuni 1980. aastateni domineerinud seisukoht eestlastest kui maarahvast on selle temaatika tagaplaanil hoidnud. Täna puudub Eestis ka keskus, mis korraldaks linnaarheoloogia alast õppetööd ja teadusuuringuid ning käivitaks uuesti uurimisprojekti “Eesti keskaegne linn”.

Kirikud, kloostrid ja linnakalmistud

Huvi kirikute ja kloostrite arheoloogilise uurimise vastu tekkis kunsti- ja arhitektuuriajaloo üldises raamistuses. Selles seoses algasid ka Eestis esimesed ehitusloolised väliuuringud ning hakati dokumenteerima keskaegseid ehitusdetalle ja nende fragmente: profiiltelliseid, raidkive jmt (Guleke 1896). Kaevamised Kärkna (Falkenau) tsistertslaste kloostri varemetes Tartu lähedal (1888 Guleke) ja Püha Katariina kabeli asukohal Viljandis (1908 Löwis of Menar) andsid ülevaate nende ehitiste põhikavatest. Tartus uuris Richard Otto 1890. a Pühavaimu kiriku ja 1909. a dominiiklaste kloostri vundamente (Otto 1910). Siiski ei pööratud veel tähelepanu kultuurkihile, stratigraafialegale leidudele, vaid üksnes ehitusjäänustele.

1920.–1970. aastad

Kahe maailmasõja vahelisel ajal lähtusid arheoloogilised uurimistööd kirikutes ja kloostrites endiselt kunsti- ja arhitektuuriajaloolistest probleemipüstitustest. Kaevamised põhinesid huvil üksikute konkreetsete ehitismälestiste (mis asusid enamasti linnades) vastu. Sõdadevahelise aja suurimad välitööd toimusid Pirital, Püha Birgitta kloostri varemetes (Tuulse 1936). Otto Freymuth (1892–1953) uuris šurfide ja proovikaevanditega Tartu toomkiriku varemeid (1924–1926, 1927–1929) ja remonditavat Palamuse kirikut (1929). Omaette väärib märkimist esmakäsitlus Eesti kesk- ja varauusaegsetest hauakividest ja nende fragmentidest (Sild 1928). Kogu, mis kuulus Tartu Ülikoolile (ristiusu arheoloogia kabinetile), kadus 1940. aastatel pärast usuteaduskonna ja selle allüksuste sulgemist.

Nõukogude ajal jätkus väljapaistvate ehitismälestiste uurimine šurfide ja proovitransheedega. Põhja-Eestis kasutati šurfimist järjekindlalt Padise tsistertslaste kloostri varemetes (1950.–1960. aastad, Raam), Tallinna dominiiklaste kloostris (1954–1955 Raam) ja Pirita kloostris toimunud uute kaevamiste käigus (1960–1964 Raam). Ehitusloolisi välitööd tehti ka 1944. a märtsipommitamise ajal põlenud Tallinna Niguliste kiriku varemetes (Lumiste & Kangro 1990).

Tartus alustas sõjajärgsel ajal ehitusarheoloogilisi välitööd Olaf Prints (1925–1996), kes 1950. ja 1960. aastatel kaevas rohkelt šurfe 1944. a septembris põlenud Jaani kiriku varemetesse (vt Lange 1995) ning uuris 1960. aastatel Toomkiriku kooriosa. Katedraali varemete ehitusloolised uuringud jätkusid alates 1970. aastate keskpaigast kuni 1982. aastani (Altoa ja Tiirmaa), seejuures rakendati arhitektuuriajaloolisele uurimusele omast metodoloogiat. Kunstiajalooline analüüs koos šurfimisandmetega andis rohkelt uut informatsiooni kiriku pikihoone, koori ja läänetornide ehitusloole kohta (Altoa, K. 1980; 1995a, 94 jj).

Tollaste arhitektuuriajalooliste tööde käigus pälvisid kultuurkiht ja leiud siiski vähest tähelepanu. Kuigi järk-järgult alustati šurfide stratigraafia dokumenteerimist, võib andmeid kirikute juures olnud matuste kohta leida peamiselt vaid kaevamisplaanidelt.

Esimesed arheoloogilised probleemkaevamised keskaegsel linnakalmistul toimusid 1969. a Tartu Jaani kiriku kirikais V. Trummali juhendamisel. Leiti nii varakeskaegseid hästisäilinud puukirstudes matuseid kui ka 17.–18. sajandi haudu. Erandlikuks episoodiks kirikuarheoloogias jäid 1961. a Valga Jaani kiriku juures antropoloog Karin Marki korraldatud kaevamised, mille eesmärgiks oli saada andmeid antropoloogilisteks mõõtmisteks.

1970. aastad – 2005

Kui varasemaid kaevamisi juhendasid peamiselt arhitektuuriloolased, siis alates 1970. aastatest hakkasid kirikute ja kloostrite uurimisse lülituma esimesed keskajale spetsialiseerunud arheoloogid. Uue lähenemisviisi algusest annavad tunnistust J. Tamme juhendamisel Tallinnas toimunud välitööd. Need algasid prooviuuringutega St. Miikaeli (Mihkli) tsistertslaste kloostris (1972, 1974) ja jätkusid ulatuslike väljakaevamistega Piritä kloostris varemtes (1975–1980). Viimaste tööde põhjuseks oli 1980. a Tallinna olümpiaregatiiga seonduv kloostrivaremete konserveerimise ja eksponeerimise kava. Esimesed suured linnakalmistu kaevamised Tallinnas toimusid Niguliste kiriku põhjaküljel (1978–1979, 1981 Tamm); nende tööde käigus avati 755 13.–18. sajandi matust.

Keskaja arheoloogia teke 1970. ja 1980. aastatel oli järk-järguline protsess ning traditsiooniline lähenemine, mille kohaselt “päris” arheoloogia uurimisvaldkond hõlmab vaid muinasaega, ei kadunud kaugeltki kohe. Tartu juurdusid uued väärtushinnangud mõneti hiljem kui Tallinnas. Nii piirduvad andmed ülikooli peahoone ja keemiahoone vahel Maarja kiriku kirikais 1985. a toimunud kaevamistest vaid mõningate Tartu Linnamuuseumisse jõudnud leidudega (vähemalt olid need komplekside kaupa dokumenteeritud). Samalaadse järelevalve-metoodikaga toimusid uuringud 1986. a kütetrassi panekul läbi Tartu toomkiriku kalmistu.

Kirikuarheoloogia kujunemise järk-järguline ja vastuoluline protsess on jälgitav Tartu Jaani kiriku varemtes ja kirikais toimunud ulatuslike päästekaevamiste näitel (1983–1984 Metsallik ja Tiirmaa; 1988–1990 Rappu, Metsallik ja Tiirmaa; 1993–1996 Lange ja Kalling; 1993 Aus; 2002–2003 Piirits). Kiriku restaureerimisega seotud tööde käigus kaevati läbi peaaegu kogu hoone sisemus, samuti vundamentide ümbrus ja trasside ala. Uurimistööd, mis lähtusid arhitektuuriloolisest küsimuseasetusest, andsid hoone ehitusloo kohta põhjaliku dokumentatsiooni (Tiirmaa). Välitööde arheoloogilised aspektid – kaevamised toimusid üheteistkümnenda aasta vältel ning viidi läbi viie asutuse poolt seitsme erineva juhendaja vastutusel – võimaldasid kultuurikihist ja matustest lõppkokkuvõttes saada ikkagi vaid fragmentaarse pildi. Probleemid luustike dokumenteerimisega ilmsid isegi veel 1990. aastate algupoolel, mil tähelepanu pöörati küll kiriku vundamentidele ja kultuurikihile, kuid mitte matustele: neile läheneti vaid füüsilise antropoloogia vaatenurgast. Terviklik dokumentatsioon üksikmatuste tasandil on olemas vaid Hugo Treffneri gümnaasiumi vundamentide kindlustamisel 1993. a kirikais toimunud kaevamiste (Aus) ja viimaste, trasside alal toimunud uurimistööde kohta (2002–2003 Piirits). Jaani kiriku kaevamistulemuste kokkuvõttes on seni piirdunud lühikese üldülevaatega (Metsallik 1992, 27–60) ja artikliga varasema uurimisloo kohta (Lange 1995). Kalmistu vanimate, praegusest kivikirikust varasemate luuleidude paleoantropoloogiline analüüs on andnud rohket teavet Tartu elanikkonna kohta 13. sajandil ja 14. sajandi alguses (Kalling 1995; 1997). Kalmistu kaevamisel on leitud erakordselt hästi säilinud 13.–14. sajandi puukirste (Tiirmaa 1997). Kiriku sisemusest avastatud puuhoone (tõenäoliselt kivikirikule eelnenud puukirik) ümbrusest leitud puukirstudest on tehtud ka dendrodateeringuid, tulemuseks aastad 1223, 1260 ja 1288 (Läänelaid 2002).

Teised 1980. aastate lõpuosa ja 1990. aastate kaevamised Tartu kesk- ja uusaegsetel kalmistutel on samuti olnud päästeisloomulised, kuid märksa paremini dokumenteeritud. Seoses kommunikatsioonitrasside paigaldamisega toimusid aastatel 1987 (Valk 1995b), 2001 (Haak 2002) ning 2002 kaevamised toomkiriku varemtes ja nende lähiümbruses. Järelevalve Tartu Ülikooli peahoone vundamentide kindlustamisel (1994 Aus) andis keskaegse Maarja kiriku ja tema kalmistu kohta vaid väheseid ja fragmentaarseid andmeid. Suured päästeuringud (üle 600 matuse) leidsid aset Lille mäel Riia tänava ääres, keskaegse Püha Antoniuse kalmistu alal (1987 L. Jaanits; 1991 Kalling), mis kirjalike allikate põhjal eeldati olevat keskajast. Kaevamistel ilmsid, et valdavalt oli tegemist siiski 18. sajandist pärit õigeusu surnuaiaga. Väiksemad uurimistööd Tartu dominiiklaste kloostrikiriku sisemuses (2005 Tvauri) andsid uut materjali hoone ehitusloo kohta.

Eesti seni suurimad kalmistukaevamised toimusid seoses uusehitusega Tallinnas keskaegsel ja rootsiaegsel Püha Barbara kalmistul (1988–1992, 1995 Sokolovski), kus avati ligikaudu 2550 tavalist matust ja 5 ühishauda kokku 1076 luustikuga. Need kaevamised andsid metoodika ja kogemuse suurte kalmistupindade avamiseks. Püha Barbara kalmistut uuriti veel mõned aastad hiljemgi (1999–2000 Mäll). Tallinnas toimusid päästetööd ka keskaegsel Võllamäel ja selle juurde kuulunud matusepaigal (Lavi 1995b). Rahvusvahelise koostööprojekti raames algasid uuesti Mihkli tsistertslaste kloostris, sh kloostrikalmistu kaevamised (1990, 1992 Tamm, Eriksdotter ja Reisner), mis jätkusid hiljemgi (1997–1998 Tamm, Toos, Kalman, Mäll; 1999–2000 Mäll). Suured

kaevamised leidsid aset 2001. a Tallinnas Jaani seegi eeslinnakalmistul seoses Tartu maantee läbimurdega läbi varasema tööstus- ja elamukvartali. Nende tööde käigus uuriti lisaks hiliskeskaegsele ja uusaegsele surnuaiale (Sokolovski) seegihoonete alusmüüre (Kadakas, Mäll ja Vaheoja).

Eesti teistest linnadest on kiriku- ja kloostrikaevamisi tehtud Viljandis ja Rakveres. Viljandis algasid need ehituslooliste uuringutega frantsisakaanlaste kloostris asukohas (1980–1981 Alttoa ja U. Selirand) ning jätkusid seoses algselt kloostrikompleksi kuulunud Jaani kiriku restaureerimisega. Selle nõukogude ajal suletud kiriku sisemuses 1987. ja 1988. a toimunud tööde puhul jäi arheoloogiline järelevalve minimaalseks ning piirduti peamiselt ehituslooliste andmete talletamisega. Sisuliselt võib metoodilises mõttes “päris” arheoloogilistest töödest Viljandi Jaani kiriku ümbruses kõnelda siiski alles alates kirikaia toimunud kaevamistest. Uurimistööd, mis seisnesid algul peamiselt arheoloogilises järelevalves (1989 Grosberg), jätkusid külakalmistute kaevamise metoodika abil (1990–1991 Valk), kusjuures 1990. a kaevamised hõlmasid ka suure matmistihedusega ala koorist lõuna pool. Viljandis lokaliseeriti päästekaevamistega veel keskaegse peakiriku ühe sisenurga asukoht (1996 Valk). Rakvere frantsisakaanlaste kloostris alusmüürid avati osaliselt 1989.–1991. a suuremahuliste kaevamiste käigus (Aus ja Tamm), kuid aeti varemete säilivuse tagamiseks hiljem uuesti kinni. Veel uuriti proovikaevamistega Kärkna tsistertslase kloostrikiriku alusmüüre (1999 Tvauri).

Šurfimistööd on andnud uut teavet ka paljude Eesti maakirikute kohta. Kui varem piirduti kunstiajaloo alases uurimises põhiliselt visuaalse vaatlusega, siis alates 1960. aastatest rakendas Villem Raam (1910–1996) šurfimistöid mitme Põhja-, Lääne- ja Kesk-Eesti maakiriku (nt Valjala, Muhu, Pühalepa, Haljala, Kose, Risti, Märjamaa, Jõhvi, Jõelähtme) ehitusloo uurimisel (vt Alttoa & Palginõmm 1991, 15 jj; Alttoa, E. 1995). Valjala ja Muhu kiriku puhul oli arhitektuurilooliste väljuuringute tulemuseks hoone ehitusloo uudne tervikkontseptsioon (Raam 1976; 1990a) ning uusi üldistusi on välitööd võimaldanud ka Kesk-Eesti ja Harjumaa kirikute osas (Raam 1986; 1990b). Lõuna-Eestis on samasugust metoodikat rakendatud pisut vähem, nt Urvastes.

Uus kvaliteet ehitusarheoloogilistes välitöödes sai alguse 1990. aastate teisel poolel, mil ehitusloolised uuringud hakkasid toimuma üheaegselt nii arheoloogilisi kui ehitusloolisi uurimis- ja dokumenteerimispõhimõtteid silmas pidades. Niisuguse metoodikaga välitööd on andnud uusi andmeid Põide kiriku (Mäll 1998) ja Viru-Nigula kiriku (1988 Aus ja T. Tamla) varasema ehitusloo kohta. Ka Kambja kiriku varemete rekonstrueerimisega seotud kaevamised pikihoone lääneosas (1993 Valk) lisasid keskaegse hoone arhitektuuri kohta mitmeid uusi detaile.

Tervikuna võib 1980. aastaid ja 1990. aastate algupoolt kirikuarheoloogias iseloomustada kui järk-järguliste muutuste aega. Paralleelselt keskaja arheoloogia kujunemisega asendusid kunstivõi ehitusajaloolised huvid ja vaatenurgad interdistsiplinaarsetega. Viimase kümnendi vältel on kaduma hakanud varem küllaltki selge piir, mis eraldas üksteisest ehitusloolisi ja arheoloogilisi uurimistöid. Mõttemiisi ja hoiakute muutmise tulemusena on uuenenud kaevamismetoodika: enam ei piirduta ehituslikesse sõlmkohtadesse tehtavate proovišurfidega, vaid dokumenteeritakse ka kultuurikihti, leide ja matuseid.

Arheoloogilises kontekstis võib 1980. aastate algupoolt siiski veel iseloomustada kui aega, mil huvi tunti üksnes leidude, mitte aga matuste vastu. Üleminekuaeg hoiakutes ja kaevamis- ning dokumenteerimismetoodikas kestis osaliselt kuni 1980. aastate lõpuni ning kohati kauemgi (Tartu Jaani kirik). Murdepunkt paikneb 1990. aastate alguses ning alates kõnesoleva kümnendi keskpaigast on luustike dokumenteerimine ja osteoloogiline analüüs saanud üldiselt tunnustatud normiks. Kalmistuid on hakatud käsitlema väärtusliku allikmaterjalina kesk- ja varauusaegse rahvastiku ning tollaste matmiskommete kohta. Ulatuslikud arheoloogilised tööd kalmistutel on tõstatanud ka mitmeid praktilisi ja eetilisi küsimusi, millest keskseks võib pidada väljakaevatud luude säilitamise või ümbermatmisega seonduvaid. Üldiselt on luud pärast välitööde-aegset või neile järgnenud analüüsi läinud ümbermatmisele.

Eesti kloostrite ja kirikaedade uurimistulemuste üldistamisega on seni tegeldud üsna vähe. J. Tammelt pärineb ülevaade kloostrite materiaalsest kultuurist 15.–16. sajandil (Tamm 1986; 1988), samuti erinevatel allikaliikidel põhinev kokkuvõtlik monograafia Eesti keskaegsetest kloostritest (Tamm 2002). Lõuna-Eesti kirikute ja kloostrite ehitusarheoloogilise uurimise tulemustest on kokkuvõtteid teinud K. Alttoa (1995). Olemas on ülevaade Tartu Toomkiriku kalmistu ja sealsete matusekommete kohta (Valk 1995b), kusjuures neile andmetele on lisa toonud hilisemadki kaevamised (Haak 2002). Ilmunud on artikkel Viljandi Jaani kiriku kalmistust (Valk

2004a), samuti võrdlev käsitlus Eesti kesk- ja varauusaegsete linnakirikute matmiskommetest (Valk 2004b).

Eesti keskaegsete linnuste uurimisloost

Eestis tuntakse 25 ordu-, piiskopi-, komtuuri- või foogtilinnust, ning peale Kursi on nende varemed tänapäeval jälgitavad või asukoht vundamentide lahtikaevamisega määratletud. Vasallilinnuseid ja kindlustatud mõisaid oli kindlasti arvukamalt, aga neist on vaid umbes 25 lokaliseeritavad ja osaliselt säilinud (sh ümberehitatuna, vundamentidena jne). Arheoloogilisi kaevamisi on toimunud enamikus suuremates ja üksikutes vasallilinnustes.

Keskaegsed linnused, millest valdav enamik on olnud varemetes juba alates 16.–17. sajandist, olid enamasti ka 19. sajandil maastikul hästi jälgitavad. Seega ei ole üllatav, et ajaloo huvilised pöörasid neile tähelepanu varem kui teistele muististele. Kirjalikes allikais on linnuseid (eriti nende piiramisi) sageli mainitud ning see võimaldas varakult asuda koostama linnuste “biograafiat”. Ühe esimese linnustehuvilisena võib esile tuua Võnnu kirikuõpetaja Eduard Philipp Körberi, kes 19. sajandi alguses kogus Liivimaa linnuste kohta käivat ajaloolist andmestikku, joonistas mitme linnuse varemeid ning 1844. aastast esines Õpetatud Eesti Seltsis ettekannetega Paide, Vastseliina ja Vasknarva linnusevaremetest (Tuulse 1938). Linnusevaremeid joonistas üles ka Johann Christoph Brotze, kelle jooniseid² loetakse tänapäeval Körberi omadest usaldusväärsemaks. Kirjalike allikate põhjal koostatud käsitluses tulid paratamatult ette lüngad, mida ärksamad uurijad soovisid väliuuringute abil täita; samuti otsiti kinnitust seni veel kaheldavana tundunud väidetele.

Esimesed muinsushuvist ajendatud väljakaevamised keskaegsetes linnustes seostuvad Tartu Ülikooli ajaloo professori Friedrich Kruse kahe ringreisiga 1838. ja 1839. a (Kruse 1842). 1850. aastatel puhastati Kirumpää linnuse õu rusudest ja pinnasest kuni kivisillutiseni, leiud viidi Õpetatud Eesti Seltsi muuseumisse (Löwis of Menar 1922, 71).

1870. aastatest Esimese maailmasõjani

Eesti (ja Läti) ala kivilinnuste sihikindel uurimine algas 19. sajandi viimasel veerandil. Kui sama sajandi algul tähtsustati romantilisi varemeid esmajoones pargiarhitektuuri lahutamatu osana, siis 1850. aastatest aktiveerunud baltisaksa ajalookirjutus käsitles 13. sajandi vallutuse järgset perioodi baltisaksa ajaloo kõrgperioodina, “iseseisvusajana”. Seega said visuaalselt esinduslikud linnused baltisaksa ajalookäsitluses olulise koha. Vene tsaarivõimude venestuskatsed ning eesti rahvusliku liikumise algus ohustasid väga tõsiselt baltisakslaste senist sotsiaalset positsiooni. Baltisaksa ajaloo- ja arhitektuurihuvi esiletõusu üheks põhjuseks võibki lugeda toonast poliitilist olukorda, kus ajalookirjutus võimaldas põhjendada ohtusattunud ühiskondlikku positsiooni, kuid aitas kaasa ka baltisaksa identiteedi loomisele. Keskaegsed linnused kui baltisaksa kõrgaja kõige võimsamad mälestusmärgid väärisid ja vajasid kujunenud oludes põhjalikumalt uurimist, väljapuhastamist ja eksponeerimist. Esimesed uurimistööd Eesti kivilinnustel seostuvad peaaesjalikult just baltisakslastega.

Arheoloogilised kaevamised Eesti keskaegsetel linnustel algasid 19. sajandi viimasel veerandil ja jätkusid 20. sajandi alguskümnendil. Esimesed ja kõige ulatuslikumad kaevamised toimusid Viljandis aastatel 1878–1879 ajaloodoktor Theodor Schiemanni (1847–1921) juhtimisel. Schiemann oli varauusaja ja uusaja uurija, hilisem Tallinna linnaarhivaar ja Berliini Ülikooli professor. Kaevamisi (1890–1891 Virtsus, 1896 Pärnus) viis läbi ka Baltimaade arhitektuuriloo parimaks tundjaks kujunenud Karl von Löwis of Menar (1855–1930)³, samuti tuntud arhitekt Reinhold Guleke (1834–1927), (1888 Vastseliinas, 1889 Viljandis).

Episoodiliselt viisid uurimistööd läbi ka teised muinsushuvilised. Gümnaasiumiõpetaja Jean Baptiste Holzmayer kaevas Pöides 1888–1889; Moskva arheoloog Sergei K. Bogojavlenski tegi 1895. a väiksemaid kaevamisi Otepääl ja Saaremaal Karja Kooljamägedes, kus otsiti rahvapärimuse alusel Jüriöö ülestõusu ajal (1345) kasutatud linnust, mida siiski ei leitud. Arhitekt

² Jooniste vähendatud koopiad on kättesaadavad Internetis aadressilt <http://www3.acadlib.lv/broce/>

³ Löwis of Menari kohta lähemalt vt Ose 2001.

Karl Rudolf Hermann Seuberlich (1878– kadunuks jäänud 1938) teostas mõõtmisi Kuressaare linnuse rekonstrueerimisel 1904–1905. Mitmed uurimistulemused publitseeriti eriartiklina (Löwis of Menar 1897; Seuberlich 1907), teised võeti kokku ajaleheartiklis, ettekandes (Schiemann 1878; Guleke 1889) või mõnes hilisemas uurimuses (Holzmayer 1891). Liivimaa keskaegsete ehitiste rekonstruktsioone esitas Guleke albumis “Alt-Livland” (1896).

Toonased kaevamisülevaated keskendusid peamiselt avatud ruumide ja ehituslike sõlmede kirjeldamisele, kuid sõltuvalt kaevaja kompetentsist käsitleti ka leide (silmapaistvamalt Löwis of Menari töödes) ning tähelepanuväärsemaid ehitussõlmi kujutati joonistel. Kaevamised toimusid üldjuhul kiiresti, hoonetes asuvale kultuurkihile enamasti tähelepanu ei pööratud ega kasutatud seda ka dateerimisvahendina. Leiuainesest käsitleti peamiselt ehitusdetalle, harvemini tutvustati teisi silmapaistvamaid leide (nt Schiemann 1878). Leidude dokumenteerimisel piirduti kaevandi või ruumi täpsusega; et aga leide ei nummerdatud, siis pole tänapäeval leiukohtaandmeid ning säilinud leide enamasti võimalik omavahel kokku viia.

Pole teada, kas toonaste kaevamiste põhjusi võib käsitleda üldistatult või osutus määravaks kohalik initsiatiiv. Ehkki Löwis of Menar ärgitas oma arvukates linnusteteemalistes kirjatöödes seni uurimata linnustel väljakaevamisi ette võtma, oli kaevamiste toimumisel otsustav roll siiski kohalikel muinsushuvilistel, kellest sõltus ka uuringute rahastamine. Näiteks Rakveres seati eesmärgiks vaid maapealsete varemete korrastamine, ettepanekule korraldada kasvõi minimaalsed uuringud ei reageeritud (Löwis of Menar 1907).

Sel perioodil toimunud uurimistöid võttis kokku vaid Löwis of Menar, kes pidas 1912. a ettekande “Estlands Burgen” (Löwis of Menar 1914). Kümme aastat hiljem ilmunud teos “Burgenlexicon” (Löwis of Menar 1922) on sisuliselt eelneva edasiarendus. Need teosed ei ole Liivimaa linnusearhitektuuri üldkäsitlused, pigem on tegu leksikoniga selle sõna otseses tähenduses, kus on esitatud iga linnuse kohta toona teada olevad andmed. Neid töid võib pidada Körberi ja Brotze algatatud traditsiooni edasiarenduseks.

1920. aastatest 1970. aastate keskpaigani

Kui Tartu Ülikoolis 1920. a arheoloogia õppetool rajati, jäid keskaegsed linnused kunstiajaloolaste töövaldkonda. Seoses suurte muutustega ühiskonnas (I maailmasõda, revolutsioonid, Eesti Vabariigi loomine, Vabadussõda) oli lõppenud saksa teadusseltside aktiivsem tegevus, sealhulgas ka väliuuringute korraldamine ja rahastamine keskaegsetel linnustel.

1920. aastatel kaevetööd keskaegsetes linnustes vähenesid; enamasti fikseeriti ümberehituste käigus avastatud müüre, nagu tehti näiteks 1922. a Tallinnas Riigikogu hoone rajamisel Toompea linnusesse (Ederberg 1924). Nende kaevamiste ülevaates kirjeldatakse vaid leitud müürijäänuseid, kuid sõnagagi ei mainita avastatud leide ega kultuurikihi ladestusi.

Tartu Ülikoolis Sten Karlingi (1906–1987) käe all hariduse saanud uuest kunstiajaloolaste põlvkonnast spetsialiseerus keskaegsete linnuste uurimisele Armin Tuulse (Neumann) (1907–1977). 1935. a kaitses ta magistritöö Eesti keskaegsete linnuste kronoloogiast ja plaanitüüpidest (Neumann 1935a). Tuulse jätkas linnuste uurimist, viies läbi ka arheoloogilisi kaevamisi. 1935. a juhatas ta kaevamisi Tallinnas Toompea linnuse rekonstrueerimisel, 1939 Viljandis, Haapsalu piiskopilinnuses ning väiksemaid proovikaevamisi Karksis, Paides ning Kirumpääl. Uurimistulemused võttis kokku 1942. a doktoritööna ilmunud monograafia (Tuulse 1942). Linnuste kujunemisloo käsitlemisel tutvustas autor teatud määral ka välitööde tulemusi, kuid arheoloogia andmeid kasutas ta tegelikult vaid üksikute linnuste kujunemisloo täiendamisel.⁴ Põhiosas tugines Tuulse käsitus kirjalike allikate andmetele ja säilinud või välja kaevatud ehitusjäänuste stiilikriitilisele uurimisele. Mõnel juhul leidub publitseerimata kaevamismärkmetes ka mõnede (harilikumalt varasemate) ladestuste kirjeldusi.

Seega võime öelda, et Löwis of Menari rajatud uurimissuund ja -metoodika püsisid linnuste uurimisel endiselt aktuaalsena. Tuulse täiendas seda kaasaegsete ehitus- ja esemeuurimuste tundmisega, mis aitas tal tõusta arvestatavaks arhitektuuriloolaseks.

Teise maailmasõja järel keskaegsete linnuste teaduslik uurimine esialgu seiskus. Tuulse oli 1944. a Nõukogude Liidu okupatsioonivägede sissetungi eel siirdunud Rootsi. Eestis valitsema hakanud sovjetlik ideoloogia ei soosinud keskaegsete linnuste uurimist.

⁴ Nt Karksi linnuse kujunemisloo käsitluses eeldab autor, et kivilinnusele eelnes siin puitlinnus, sest 1939. a kaevamistel leiti kivimüüridest sügavamal palkkonstruktsioone (Tuulse 1942, 244).

1950. a algasid Otepääl esimesed arheoloogid – Osvald Saadre – juhata tud väljakaevamised keskaegsel linnusel. Tõenäoliselt oli esialgu Saadre peamiseks huviks samas asunud ja kirjalike allikate põhjal hästi tuntud muinaslinnus, kuid aja jooksul keskendus ta põhiselt keskaegse kivilinnuse uurimisele. Kaevamised kestsid (vaheajaga 1963–1966) 1974. aastani. Laiaulatuslikel uurimistöodel koguti rikkalik allikmaterjal, kuid tõsiseks probleemiks selle puhul on dokumenteerimistäpsus. Enamiku aastate kohta ei ole vormistatud ka aruandeid ja tööde tulemusi publitseeriti äärmiselt napilt. Otepäa uurimistöodel vää rivad tähelepanu esimesed katsetused tänapäeval tavaliseks muutunud radardamise alal. Nimelt püüti alates 1957. a koostöös geofüüsikutega määrata “elektrilise luure” abil ringmüüri kulgu ja värava asukohta. Saadud andmeid kontrolliti väikeste kaevanditega (vt Mäesalu 1993).

Teiseks muistiseks, kus keskaegseid linnuserajatisi suuremal alal arheoloogiliselt uuriti, oli Tartu linnus. Sealsed uurimistulemused võttis kaevamisi juhatanud V. Trummal kokku monograafias, mis lisaks muinas- ja keskaegsete ladestuste ja rajatiste kirjeldamisele esitas ka põhjaliku leiumaterjali käsitluse (Trummal 1965). Eelkõige muinaslinnusega seotud probleemide lahendamiseks korraldatud kaevamistel Rakveres (1959–1960 Tõnisson) ja Paatsa linnusel Saaremaal (1963 Kustin) koguti ka keskaegseid leide ja fikseeriti selleaegsete ehitiste jäänuseid. Samal ajal alustati mitmetel linnustel arhitektuuriajaloolisi uuringuid, millega kaasnes ka väiksemaid kaevamisi. Muinsuskaitse seisukohalt käsitleti keskaegseid linnuseid ehitismälestistena, mille rekonstrueerimisele pidid eelnema arhitektuurilised uuringud hankimaks “teaduslikult põhjendatud alusandmeid konserveerimis-restaureerimisprojektide koostamiseks” (Aluve 1993, 92). Esimese silmapaistvama uurijana võib märkida S. Karlingi õpilasena 1939. a Tartu Ülikooli lõpetanud V. Raami. Aastal 1960 uuris ta Kiiu linnust (Raam 1969), 1966–1976 Järve linnust (Raam 1983) ning vahemikus 1960–1970 korduvalt Haapsalu linnust. Raam jõudis põhjalikumalt uurida veel Angerja, Purtse ja Kiviloo vasallilinnuseid. 1968. a algasid arhitekt Kalvi Aluve juhatusel Kuressaare linnuse uurimistööd (Aluve 1980a).

Üldine uurimismetodoloogia eeldas varasemate andmete (peamiselt olemasoleva plaanimaterjali) põhjal tööhüpoteesi püstitamist ning seejärel selle kontrollimist koha peal. Ehkki taoliste uuringute tulemusel täienes oluliselt teadmine linnuste detailide vahelistest erinevustest, tuleb märkida ka sellise lähenemise tõsiseid puudusi. Esiteks pöörati ainult müürisäilmetele keskendumise tõttu väga piiratud tähelepanu linnuste kultuurkihile. Seega lõhuti sageli ka müüride arheoloogilise dateerimise võimalus. Kuna ülikooli lõpetanud arheoloogid olid keskendunud muinasaega käsitlevatele teemadele, siis polnud arhitektuuriloolastel ka erilist võimalust arheoloogide uurimisse kaasata. Teiseks, vaid ühele hüpoteesile keskendunud uurimised ei arvestanud piisavalt dokumenteerimisvajadusega – kaevamisdokumentatsiooni vormistamine oli pigem erand kui reegel, leiumaterjali säilimine aga ülimalt harukordne. Seega tekkis kummastav olukord, et baltisakslaste uuringutest on arheoloogilisi leide säilinud rohkem kui hilisematest arhitektuuriajaloolistest kaevamistest.

1970. aastate alguses laienes linnuste arhitektuuriline uurimine ning suurenes ka arheoloogide roll selles. Enamik töid seostus linnuste konserveerimis- ja rekonstrueerimisprojektide koostamisega, millega tegelesid Vabariiklik Restaureerimisvalitsus ning hiljem KRPI (vt eespool; arhitektid Aluve ja Tiirmaa, kunstiajaloolased Raam ja Altoa). Nii algasid 1971. a arheoloog Jüri Seliranna juhata tud kaevamised Kuressaare linnusel. 1971.–1972. a uuriti konserveerimisprojekti koostamise eesmärgil ka Viljandi linnust (Altoa ja Tiirmaa). Väiksematel proovikaevamistel otsiti keskaegsete vasallilinnuste jälgi Valipel Hiiumaal (1974 Tamm; 1975 Tamm ja Aluve) ning Kullamaal (1974 Tamm); viimatimainitud kohast keskaegsete ehitiste jäänuseid ei leitud.

Kokkuvõtvalt võib märkida, et ajavahemikus 1920. aastatest 1970. aastate alguseni pöörati keskaegsetele ehitismälestistele suhteliselt tagasihoidlikku tähelepanu. Arheoloogide juhata tud uurimistööd keskendusid 1920. aastatel alanud traditsiooni kohaselt muinasaegsetele linnustele. Siinkohal tuleb märkida olulist mahajäämust näiteks Lätist, kus keskaegsete linnuste uurimine sai alguse mitmel perioodil kasutatud muististe igakülgsest uurimisest (nt Šnore 1961) ning tõusis 1960. aastate teiseks pooleks järk-järgult oluliseks uurimisteenaks, keskendudes 12. ja 13. sajandi vahetusel rajatud linnustele (programmseisukohad Mugarēvičs 1968, 48 j). 1970. aastate alguses sekkusid ka Eesti ehitismälestiste arheoloogilisse uurimisse professionaalsed, kuid valdavalt muinasaja uurimiseks ette valmistatud arheoloogid. Kuna keskaja uurimise spetsiifika, sh kompetents leiumaterjali täpsemaks dateerimiseks esialgu puudus, jäi võimalus arheoloogiliste uuringute põhjal linnuste ehitusloo küsimustes kaasa rääkida esialgu suhteliselt piiratuks.

1970. aastate keskpaigast 1990. aastate alguseni

Alates 1970. aastate teisest poolest sai heaks tavaks moodustada nii arheoloogist kui ka arhitektist või arhitektuuriajaloolasest koosnev uurimisrühm. Sellise arengu põhjustena võib välja tuua nii juriidilisi muutusi (1977. ja 1978. a muinsuskaitseadused) kui ka uue uurijate põlvkonna esilekerkimist (nt arhitektuuriajaloolane K. Altoa ning keskaja uurimisele pühendunud arheoloogid J. Tamm, T. Aus ja K. Lange). 1970.–1980. aastatel uuritud linnustest võib sellise koostöö näidetena esile tuua Rakvere (1976–1988) ja Narva (1984–1989, mõlemal objektil Aus, Altoa ja Tamm), samuti Paide linnust (1985–1987 Lange ja Altoa). Haapsalus liitus Aluve uuringutega 1981. a arheoloog Lange; jätkus ka 1970. a alanud Põltsamaa linnuse uurimine (Raam ja Tamm). Aus tegi proovišurfe Kiltsi linnusel (1986). Kaevamiste täpsuse ja põhjalikkusega paistsid silma 1977. a alustatud arheoloogilised kaevamised Keila vasallilinnusel, mida juhatas seni muinasaja uurimisega tegelenud Mati Mandel. Eraldi äramärkimist väärrib geodeet U. Hermann, kes 1970. aastatel plaanistas väga suure osa varemetena säilinud keskaegsetest linnustest. Tema koostatud geodeetilistelt täpsed üldplaanid said uurijatele alusmaterjaliks proovikaevandite planeerimisel ja plaanistamisel, aga ka rekonstruktsioonjooniste koostamisel. Mõnel linnusel leidsid tänu uuele muinsuskaitseadusele aset ka päästekaevamised, mille teostajaiks olid eranditult arheoloogid: 1983. a Otepää eeslinnusel (Mäesalu), 1988. a Põltsamaa linnusel (Kraut) ja 1989–1993 Haapsalu eeslinnusel (Pärn). Haapsalus uuriti 1989–1991 idapoolse eeslinnuse värava tõesesilla konstruktsioone, toomkiriku idakülge ning parhammüüri lõiku linnuse põhjaküljel (Pärn 1993).

Ülalloetletud uuringute suurimaks edasiminekuks varasematega võrreldes oli senisest märksa suurema tähelepanu pööramine kultuurikihile. Uurimismetoodika lähtus muinasaja uurimise traditsioonist, kuid mitmed uurijad asusid seda keskaja vajadustest lähtuvalt edasi arendama. Ehkki ka mitmetel toonastel uurimistöödel fikseeriti kultuurikiht peaaesjalikult joonistel ning kogutud leide ei seostatud sageli kihtidega, astuti fikseerimistäpsuse, ehitusetappide eristamise, leiumaterjali kaasamisega dateeringuisse jne suur samm nõuetekohaste (tänapäevastele kriteeriumidele vastavate) arheoloogiliste uuringute suunas.

Paralleelselt jätkusid ka linnuste konserveerimisprojektide raames algatatud ning arhitektide ja kunstiajaloolaste juhatatud kaevamised, kus põhitähelepanu pöörati ehitussäilmetele, kuid mitte kultuurikihhi stratigraafiale (nt Virtsu, 1976–1977 Hein ja Aluve; Haapsalu 1977–1981, Paide 1976, Toolse 1985, juhatas Aluve).

Omaette tähelepanu väärivad veel mõned väliselt muinasaegsetele sarnased linnused, kus kaevamiste käigus ilmnes, et neid on kasutatud veel 13. sajandi teisel ja 14. sajandi esimesel poolel. Paekividest kuivmüürina laotud vallid või/ja puidust kaitserajatised tunnistavad vanade kohalike traditsioonide säilimist. Aastail 1985–1986 uuriti üht sellist pärimuslikku linnusekohta Misso lähistel Kõugumäel (Peets & Valk 1989), samasse aega kuulub ka aastatel 1978–1982 kaevatud Purtse Tarakalda muinaslinnuse viimane kindlustusjärk (Mäesalu & Tamla 1983) ja põhiosa Jüri Peetsi poolt 1989.–1990. a kaevatud Paatsa linnuse materjalidest Saaremaal. 13.–14. sajandisse kuuluvaid leide on saadud ka Varbola linnuselt (Tamla, Ü. 1992b).

Oluline edasimineku toimus ka kaevamismaterjalide publitseerimisel. Enamik arheoloogide värskeid uurimistulemusi hakkas alates 1980. aastatest ilmuma kaevamisülevaadetena ENSV Teaduste Akadeemia Toimetistes. Mõned sünteesivamad käsitlused seonduvad eeskätt kunstiajaloolaste tööga. Peaaesjalikult varasemate uuringute tulemuste, stiilikriitilise analüüsi ja kirjalike allikate põhjal esitas Altoa (1974; 1978) uue käsitluse Laiuse ja Vastseliina linnuste ehitusetappidest. Väga oluline on ka Raami panus, nt tema artiklid linnuste ja kirikute üldistest arengujoontest (1985) ning Järve ja Purtse vasallilinnustest (1983). Kuressaare linnuse uurimistulemused avaldas Aluve monograafias (1980a). Äärmiselt piiratud publitseerimisvõimaluste tõttu on mitmed olulised linnusekäsitlused ilmunud maakonna kodu-uurijate kogumikes (nt Raam 1983). Peamiselt toonastel uurimisandmetel põhineb Aluve käsitus Haapsalu linnusest (1998).

1990. aastate algusest tänapäevani

1990. aastate alguses muutunud poliitilistes ja majanduslikes oludes katkes linnuste konserveerimisprojektide rahastamine, mis tähendas ka linnusekaevamiste mahu järsku vähenemist. Tegelikult toimusid 1990. aastate esimesel poolel suuremamahulised uuringud vaid kahel linnusel: 1990–1995, 1997 ja 1998 uuriti M. Mandeli juhatusel Lihula linnusel läbi u 500 m² (Mandel 2000;

2001) ning 1991–1997 jätkusid kohaliku muuseumi initsiatiivil ulatuslikud uuringud Keila väikelinnusel (Pauts ja Mandel; üle 500 m²), mis lubasid püstitada uue hüpoteesi selle linnuse kujunemise kohta (Pauts 1997). Nimetatud uuringud avasid ulatuslikud linnuseosad senisest täpsemat dokumenteerimismetoodikat kasutades. Kolmandaks põhjalikumalt uuritud linnuseks on olnud Viljandi, kus 1996. a uuriti eeslinnuste põhiplaani ja kultuurkihti georadari ja puuraukudega (Valk). Arheoloogiliste kaevamistega 1998–2004 (Haak ja Tvauri) uuriti pealinnusel ja I eeslinnusel läbi ligilähedaselt 150 m². Väiksemad uuringud toimusid Saaremaal Kaarma pastoraadi keldrites (vt Pärn & Russow 2005).

1990. aastate teisel poolel suurenes märkimisväärselt päästekaevamiste ja järelevalvetööde hulk linnustel. Suuremad päästekaevamised toimusid 1999. a Põltsamaa linnuse väravahoones (Tvauri) ning 2001–2002 Uue-Kastre piiskopilinnusel, mille tekkeloo ning dateeringu osas avaldati täiesti uus kontseptsioon (Tvauri 2003b). Väiksemamahulised päästekaevamised toimusid aastatel 2001–2002 Pärnu ordulinnuse alal (Vunk), 2001 Koluveres (Russow), 2002 Laiuse linnusel (Vissak), 2001–2003 Kiltsi vasallilinnusel (Jonuks), 2001 ja 2003 Haapsalu piiskopilinnuse müürihoones (Russow) ning 2003 Rakvere linnusel (Jonuks). 2000. ja 2004. a jätkus Põide ordulinnuse uurimine (Mäll ja Kadakas). Seoses konserveerimis- ja restaureerimistöödega on viimastel aastatel Tõnu Sepa juhendamisel teostatud arheoloogilist järelevalvet ka Saaremaal Maasilinna linnusel.

1990. aastatel, eeskätt kümnendi teisel poolel toimunud muutustest võib esile tuua suurenenud fikseerimistäpsust, suhteliselt väiksemaid läbiuuritud alasid, leidude seostamist kontekstidega ja viimaste interpreteerimist seoses ehitusjärgudega. Peaaegu kõikide uuringute kohta on koostatud aruanded ning ülevaateartiklid. Teatud tagasihoidlikkus eelneva perioodiga võrreldes on arhitektide osakaalu vähenemine keskaja linnuste uurijate seas – asjaolu, mis võib vähendada mõnegi esitatud tehnilise rekonstruktsiooni usaldatavust.

Plahvatuslikult on kasvanud publikatsioonide hulk – avaldatud on nii eelmisel kümnendil toimunud välitööde tulemuste analüüse kui ka värskeid uurimistulemusi. Eriti tuleb siinkohal märkida Läänemere-äärsete maade linnuseuurijate seminaride publikatsioonide sarja “Castella Maris Baltici”. Lisaks mitmete Eesti linnuste uuemate käsitluste rahvusvahelisse käibesse viimisele (nt Alttoa *et al.* 1996; Dubovik 1993; Pärn 1993; Mäesalu 1993) võib esile tuua Eesti konvendihoonete tüüpi linnuste arenguloo (Alttoa 1993) ning tornlinnuste probleemi (Lange & Alttoa 1993) käsitlusi.

1993. a ilmus K. Aluve sulest ka Teise maailmasõja järgsete valdavalt arhitektuuriajaloolaste uuringute tulemusi kokku võttev monograafia Eesti keskaegsetest linnustest (Aluve 1993). Arheoloogide uurimustööd leiavad selles kahjuks väga tagasihoidlikku kajastamist.

Kokkuvõtteks võib öelda, et ehkki Eesti linnuste uurimisel on arheoloogiliste tähelepanekute, sellega seoses aga ka dokumenteerimistäpsuse, leiuanalüüsi jpm tähtsus oluliselt tõusnud, ei ole võimalik esile tõsta ühtegi linnust, mille puhul kõik arheoloogiliste uuringute tulemused oleksid kokku võetud ning esitatud nende alusel täiesti uus tõlgendus linnuse väljakujunemisest. Ka 21. sajandi algul põhineb Eesti linnuste kujunemislugu suuresti arhitektuuriajaloolistel dateeringutel, arheoloogilised leiud vaid ilmestavad ja täiendavad loodud pilti. Mitmete mahukate väljakaevamiste leiud on vaid osaliselt teaduskäibesse toodud. Ühtegi linnust ei ole seni käsitletud majandusliku tervikuna, koos linnusele kuulunud külade/mõisate *resp.* põllumajandusliku tagamaaga. Loodetavasti esitatakse juba lähiaastatel mõne linnuse uurimistulemuste põhjal ka teistsuguse lähenemisviisi näide.

Esemete uurimine

Nagu eespool märgitud, algas Baltimaade haritlaste huvi muististest pärit leidude vastu ning Liivimaa esimeste erakogude moodustumine 18. sajandi teisel poolel. Lisaks muinasesemetele pöörasid toonased kollektsoonärid tähelepanu ka hilisema ajajärgu esemetele, esmajoones müntidele ning dokumentidele. Kuigi esmapilgul näib, et baltisaksa harrastusajaloolasi ajendas kollektseerimise eeskätt esteetiline kaalutus ja kirg omada “ilusaid asju”, andsid just kesk- ja varauusaegsed leiud käegakatsutava võimaluse osutada saksa keelt kõneleva elanikkonna kultuurilisele üleolekule kohalikust rahvast. Teaduslikust aspektist käsitleti hilist esemelist

kultuuripärandit 18.–19. sajandil üsna juhuslikult ning valdavalt piirdus see numismaatiliste ja kirjalike allikate avaldamisega. Muu leiuaaines, mis enamasti koosnes juhuleidudest, omas äärmisel juhul museaalset väärtust ning aeg-ajalt publitseeriti seda muuseumide kollektsioonikataloogides (Hartmann 1871; Hansen 1875).

19. sajandi viimasel veerandil alustati ehitusloolise suunaga probleemkaevamisi, kuid neid käsitlevad publikatsioonid keskendusid arhitektuurilistele andmetele ja esemeleitud jäid enamasti tagaplaanile. Kuna kaevamisi juhatasid kunstiajaloolise suunitlusega uurijad, siis on mõisteta, et nende tähelepanu pälvisid vaid üksikud, kunstiajaloo seisukohast silmapaistvad esemed. Taoline suhtumine arheoloogilistel kaevamistel kogutud ajaloolise aja leidudesse valitses ka 1920.–1930. aastatel.

1930. aastate teisel poolel läbi viidud mitme ehitusloolise kaevamise puhul võib siiski täheldada, kuidas huvi keskaegse leiumaterjali vastu on tõusnud. Nii näiteks dokumenteeriti Pirita kloostris ja Viljandi ordulinnuse arheoloogiliste uuringute käigus ka pinnasekihtide eemaldamisel avastatud leiud. Mõnel juhul sisaldasid ka kaevamiste kohta avaldatud kokkuvõtlikud artiklid (nt Pirita kloostrist) varasemast pikemat ülevaadet avastatud leidudest (Tuulse 1936; 1938). Ühtlasi ilmusid esimesed spetsiaalselt mõnd kunstipärast eset või leiuliiki tutvustavad publikatsioonid (nt Neumann 1935b; Peets 1936).

1950.–1960. aastate uurimistööd keskaegsetel muististel jagunesid kaheks. Ehitusmällestel, millel viisid konserveerimis-restaureerimisprojektide koostamisega seoses ehitusloolisi kaevamisi läbi arhitektuuri ja kunstiajaloolise suunitlusega uurijad, pöörati leiumaterjalile suhteliselt vähe tähelepanu ja seda kajastati publikatsioonides harva. Üheks positiivseks erandiks olid kunstiajaloolase E. Tool-Marrani juhendatud arheoloogilised kaevamised Tallinna dominiiklaste kloostris, kus koguti rohkesti leide, mis ühtlasi publitseeriti (Tool-Marran 1971, 133 jj).

Arheoloogide juhutatud keskaegsete objektide kaevamistel koguti leide nagu tavapärasel muinasaegsete muististe uurimistöödel. Ühtlasi analüüsiti neid suuremal või väiksemal määral kaevamiste tulemusi käsitlevates publikatsioonides. Põhjalikumalt tutvustati leide Tartu linnuse ja vanalinna uurimistööde kajastavas raamatus ja artiklites (Trummal 1965; 1970a; 1974).

Omaette tähelepanu väärib töö 1950. aastatel Tallinnas toimunud kaevamiste leiumaterjaliga. Nende, ideoloogilistel põhjendustel toimunud välitööde tulemuste tõlgendamisel oli just kaevamistelt kogutud esemetel otsustav roll “poliitiliselt korrektse” interpretatsiooni esitamisel (Mäll & Russow 2004, 146 jj). Tõlgendamisel toodi muuhulgas esile keskaegse leiumaterjali sotsiotopograafilist diferentseeritust ning mitmed 13. sajandi kontekstist pärinevad esemed dateeriti ilma veenva argumentatsioonita muinasaegseteks. Kuid hoolimata tolleaegsetest tendentslikest järeldustest jäi nende kaevamiste tulemusi kajastav artikkel üheks väheseks Tallinna vanemaid leide käsitlevaks publikatsiooniks, millele viidati teaduskirjanduses veel kuni 1980. aastateni.

Ainus spetsiaalne esemeuurimus, milles võeti vaatluse alla kesk- ja uusaegne keraamika Vana-Liivimaal, ilmus Šveitsis (Strauss 1969). Kuigi selles raamatus esitatud andmed põhinevad 1940. aastateks Läti ja Eesti muuseumidesse ning arhiividesse talletatud materjalil, on Konrad Straussi monograafia puhul tegemist uurimusega, milles esmakordselt võeti kokku nii siinsed arheoloogilised, etnograafilised kui ka arhiivimaterjalid. Tänu arvukatele illustratsioonidele kujunes sellest uurimusest järgnevateks aastateks olulisim teos, millele arheoloogid oma kirjutistes viitasid. Isegi nüüd, selle raamatu ilmumisest pea nelikümmend aastat hiljem, tuleb tõdeda, et uemate üldkäsitluste puudumise tõttu ei ole see töö oma väärtust minetanud.

Tõsisema muudatuse suhtumises keskaegsetesse leidudesse tõid kaasa keskaja- ja linnaarheoloogia uued arengud 1970. aastatel. Selle kümnendi üheks kõige tähelepanuväärne väljundiks sai valmivatele kaevamisaruannetele iseseisva leiumaterjalile pühendatud köite lisamine.⁵ Kuigi taolised käsikirjalised lisaköited kujutasid endast sageli üsna referatiivset ja ilma süvaanalüüsita ülevaadet avastatud leidudest, oli see võrreldes varasemaga oluline edasiminek: esmakordselt hakkas kujunema arheoloogilisele ainestikule tuginev ülevaade keskaegsest esemelisest kultuurist Eesti linnades, kloostrites ja linnustes.

Kuna Teaduste Akadeemia Toimetiste iga-aastaste kaevamisülevaadete maht oli piiratud, siis jäid leiumaterjalile pühendatud osad neis 1970.–1980. aastatel veel õige napiks. Samuti avaldati vaid üksikuid spetsiaalseid keskaegsetele esemetele või laiemalt materiaalsele kultuurile

⁵ Esmajoones puudutab see KRPI alluvuses töötanud arheolooge, kes olid spetsialiseerunud päästekaevamistele linnades ning ehitusmällestele väljapool linnalisi keskusi.

pühendatud lühiuurimusi (nt Tamm 1978; Mäesalu 1986), sest selliste artiklite avaldamisvõimalused olid piiratud. Trüki jäid ilmutada ka ülikooli lõputööde tulemused, samuti üks kandidaadiväitekiri (Tamm 1988). Selline situatsioon, kus leiumaterjali kaasati süstemaatiliselt kaevamisaruannetes analüüsi juurde, kuid publitseerida õnnestus vaid piiratud hulgal, püsis kuni 1980. aastate lõpuni. Mõnevõrra hõlmasid 13.–18. sajandi arheoloogilist leiumaterjali eriuurimused raidkivikunstist, ehteist, mündi- ning nahaleidudest (nt Üprus 1987; Kirme 1986; Valk-Falk 1985). Kuna need publikatsioonid olid enamasti pühendunud teistele distsipliinidele omaste probleemide lahkamisele, jäi arheoloogiline aines neis reeglina tagaplaanile ning seetõttu ei leidnud mainitud uurimused arheoloogide ringis kuigivõrd kasutamist. Siiski ei saa eitada kõnesolevate esemekäsitluste olulist rolli abivahendina arheoloogiliste esemete vanuse või funktsiooni tuvastamisel. Tegelikult peegeldab selline lähenemine laiemalt esemeuurimuse rolli keskaja arheoloogias – esemeid käsitleti ainult kultuurajaloolisele arheoloogiale omasest aspektist, pidades ülimalt kronoloogiliste ning tüpoloogiliste küsimuste lahendamist. Kuid vaadeldes keskaja arheoloogia üldist taset tolleaegses Euroopas, võime nentida, et üsna samasugune, nn tüpokronoloogiline suhtumine leiumaterjali valitses valdavalt mujalgi kuni 1990. aastate alguseni (vt Gerrard 2003). Samuti ei tohi unustada poliitilisi barjääre, mis enne 1980. aastate lõpu suuri ühiskondlikke muutusi pärssisid ideede ja informatsiooni vaba levikut Ida- ja Lääne-Euroopa teadlaste vahel.

Loomulikult ei ole võimalik üheselt määratleda seda ajahetke, mil esemeuurimuses ja selle suunitluses muutus toimus, aga algas see umbkaudu 1980. aastate teisel poolel. Selle muutuse üheks aluseks oli plahvatuslikult kasvanud kaevamismahud keskaegsetes linnades ning sealt kogutud esemelise materjali hiidkollektsioonid. Samaaegselt toimusid muutused ka akadeemilises plaanis: alates 1988. a laienes võimalus suunata üliõpilasi spetsialiseeruma keskaja arheoloogiale ja esemelisele kultuurile (vt ka artikli sissejuhatavat osa). Nimetatud arengud said selgelt hoomatavaks 1990. aastate esimesel poolel, mil lisaks Teaduste Akadeemia Toimetistes avaldatud traditsioonilistele kaevamisülevaadetele (kus alates 1989. a suurenes muuseumis üha enam keskaegse materjali osakaal) kasvas ka spetsiaalselt esemeuurimisele pühendatud artiklite arv. Sümboliliselt võiks selle protsessi algust tähistada linnaarheoloogiale spetsialiseerunud aktsiaseltsi Agu-EMS finantseerimisel 1991. a ilmunud kogumik “Muinasaja teadus 1”, kus lisaks esiajaloolisele arheoloogiale pühendatud uurimustele ilmusid ka artiklid Otepää linnuse ammuoleotstest (Mäesalu 1991), 13.–17. sajandi Lõuna-Eesti sõrmustest (Valk 1991) ning keskaegsete kloostrite dekoratiiv- ja viimistluselementidest (Tamm 1991). Niisiis avanes esmakordselt võimalus avaldada korraga pikemaid ning seega ka detailsemad uurimusi ajaloolise aja esemetest läbi arheoloogilise leiumaterjali. Tõsi küll, toonastes artiklites kasutatud alusmaterjal pärines valdavalt varasematest aastakümnetest ja mitte avaldamisele eelnenud aastatest. Kuna keskajale spetsialiseerunud arheoloogid olid vaadeldaval ajajärgul hõivatud eelkõige mahukate ja aeganõudvate päästekaevamistega, siis jäid kõige arvukamalt esinevate leiuliikide (keraamika, puit, nahk jne) tüpoloogilised ning kronoloogilised raamid sellel ajal veel välja töötamata ning osaliselt on need ülesanded täitmata praegugi.

Mainitud artiklitega samaaegselt valmisid ka esimesed linnakaevamiste leiumaterjalile pühendatud uurimused Tartu Ülikooli lõpu- ja magistritöödena, samuti eraldi artiklitena. Näiteks 1991. a kaitses Aldur Vunk diplomitööd Pärnu arheoloogilistest kahlileidudest (Vunk 1991). Selle uurimuse alusmaterjaliks olid vaid aasta varem Pärnus Munga tn 2 toimunud arheoloogilistelt kaevamistelt avastatud suured kahlitekogumid (Tamla, Ü. 1992a). Kuigi lõviosa uurimusest haarab enda alla traditsiooniline lähenemine kahlitele (tüpoloogia ja kasutatud motiivide käsitlemine), vaatleb autor leiuainest ka täiesti uue vaatenurga alt, lisades tööle kahlite savi ning glasuuride täppisteadusliku analüüsi, millega püüti selgitada erinevusi suhteliselt homogeenes leiu kompleksis. Lisaks tuleb rõhutada ka arheoloogilise ainese interpreteerimist kinnistu kohta teada olevate arhiivimaterjalide valguses, mis samuti eristab antud tööd varasematest analoogilistest uurimustest.

Uuendusliku lähenemisega Eesti keskaegsete arheoloogiliste leidude käsitlemisel paistis silma ka T. Ausi 1992. a ilmunud artikkel Tallinna savinõudest, mis peegeldab selgelt esemeuurimise muutunud võimalusi pärast riigipiiride avanemist (Aus 1992). Mõjutatuna keskaja keraamika kohta Lääne-Euroopas avaldatud ülevaadetest, otsustas Aus rakendada sealseid keraamika-uurimise meetodeid ka kohaliku leiumaterjali käsitlemisel. Töö aluseks võttis ta Skandinaavias levinud nn A-B-C meetodika (Selling 1976). Kohandades nimetatud meetodikat Tallinna materjalile, jagas ta kohaliku ning importkeraamika viieks pea- ning kahekümne viieks

alarühmaks. Peale alarühmade tehnoloogilisest ja mineraloogilisest aspektist lähtuvat detailset kirjeldamist üritas Aus leide siduda võimalikult täpse leiukontekstiga ning teha selle põhjal tervet piirkonda hõlmavaid üldistusi. Kuigi hiljem on osutatud, et vastav meetodika on eksitav ning kokkuvõttes ei õigusta ennast (Mäll & Russow 2000, 125; Russow 2001, 12), väärivad Ausi poolt tehtud üldistused ja teoreetiline lähenemine esemeuurimusele kindlasti tunnustust.

Keskaegse leiumaterjali üha suurenev ladestumine erinevate institutsioonide fondidesse ja uue põlvkonna arheoloogide esilekerkimine 1990. aastate jooksul laiendas ka esemeuurimuse haaret. Kui varem keskenduti esmajoones leidude kirjeldamisele (rõhuga keraamikal) kaevandite lõikes, siis nüüdseks on muutunud tavaliseks erinevate esemegruppide süvaanalüüs nii materjali, funktsionaalsuse kui ka geograafilise printsiibi alusel. Kõige enam on viimase pooleteise aastakümne jooksul erinevate vaatenurkade alt uuritud luuesemeid. Heidi Luik on neid käsitlenud nii esemetüüpide kaupa (nt monograafia kammidest: Luik 1998a) kui ka vastavalt leiukohtadele (nt Luik 2002). Arvukalt on avaldatud ülevaateid keskaegsetest relvadest, mida arheoloogiliste leidude seas esineb küll vähe, aga võrdlused kirjalike allikate ja teiste maade vastava andmestikuga on võimaldanud täpsustada mitme relvaliigi arengutüpoloogiat (nt Mäesalu 1998; 2002; 2004a, c).

Nn massmaterjalist, eelkõige keraamikast, on valminud nii ülikooli lõputöid kui ka lühemaid publikatsioone (nt Russow 2001; 2002a; Tvauri 2000a; Vunk 1996; 1998). Üksikud artiklid käsitlevad klaasnõusid (Mäesalu 1999a), puitnumaid (Vissak 2002), nahkesemeid (Sarv 2000), rõngassõlgi (Valk 1999c), palverännumärke (Vunk 2002) jne. Viimastel aastatel ilmunud mõned artiklid näitavad, et seni suhteliselt teooriakauge Eesti keskaja arheoloogia on tasapisi muutmas oma suhtumist leiumaterjali alternatiivsesse interpretatsiooni (vt nt Vunk 2000; Sarv 2004; Valk 2004b).

Kokkuvõte

21. sajandi alguseks on keskaja arheoloogia end Eesti teadusmaastikul määratlenud. Juba 1970. aastate teise poole muinsuskaitseadused võrdsustasid muinas- ja keskaja mälestised; 1980. aastatel hakkas seadus, mis nõuab ehitustööde korral arheoloogilise kultuurikihi läbiuurimist tellija kulul, toimima ka väikelinnades. Olulisel määral on paranenud leidude säilitamise ja konserveerimise korraldus ja võimalused. Keskaja-teemaliste kirjutiste arv hakkas kasvama 1980. aastatel ning suurenes 1990. aastate alguses suisa plahvatuslikult. Toona tekkinud väliskontaktide rolli keskaja arheoloogia väärtustamisel ning uurimissuundade mitmekesistumisel on raske üle hinnata. Leiumaterjali ja kaevamistulemuste publitseerimise kõrval on jõutud uue aastatuhande lävel ka esimeste sisuliste üldistusteni.

Keskaja arheoloogiaga tegelevaid teadlasi töötab Tartu Ülikoolis, Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis ja Eesti Ajaloomuuseumis; nii Tartus kui Tallinnas loetakse keskaja arheoloogia teemalisi loengukursusi. Samas tuleb esmase probleemkohana märkida keskaja arheoloogia alase uurimiskeskuse ja vastava õppekava puudumist. Samuti on mitmed uurimissuunad, mis keskajast võimalikult tervikliku pildi loomiseks hädavajalikud oleksid, ebapiisavalt uurijatega kaetud. Mainida võiks mitmeid loodusteaduslike meetoditega piirnevaid uurimisvaldkondi, ennekõike dendrokronoloogiat. Loodusteaduslike meetodite rakendamine on piirdunud üksikobjektidelt pärineva materjali analüüsiga ega ole jõudnud teemakohaste sisuliste üldistusteni.

Keskaja muististel toimuvatest väljakaevamistest moodustavad rõhuva enamuse päästekaevamised, mida enamasti viivad läbi erafirmad. Selline olukord võib kaasa tuua juhtumeid, kus teadushuvid jäävad majandushuvide suhtes tagaplaanile (eelkõige eelarve ja kokkulepitud aja piires püsimise vajadus).

Praeguse uurimisseisu juures ei ole ühegi Eesti keskaja muistise kõiki uurimistulemusi tervikuna analüüsitud. Loodetavasti valmivad juba lähitulevikus esimesed üldistavad käsitlused, mis võimaldaks Eesti keskaja linna- ja linnusekultuuri ainelist pärandit paremini kõrvutada naabermaade omaga.

Kokkuvõttes võib tõdeda, et *Anno Domini* 2005 on Eesti keskaja arheoloogia läbimas materjalikogumise ja -publitseerimise faasi ning jõudmas kogutud ainese läbitöötamise, üldistamise ning tõlgendamiseni läbi teoreetiliste vaatenurkade.